

ELMI İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 8

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 8

**Bakı – Baku
2023**

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

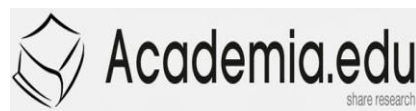
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
elmmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Doktorant Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
arzuiskandarzada@gmail.com

Assistant editor

Ph.D student Arzu İSKANDERZADEH, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan
arzuiskandarzada@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYİDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovzat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Qazənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidat KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rulfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, Köln Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Riyaziyyat və mexanika elmləri

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, “Helmholtz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminəğa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaleddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, “Neftqazəlimtədqiqatlayihə” İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

- Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU**, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of China
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

- Prof. Dr. Vagif ABBASOV**, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, University of Cologne / Germany
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Taylor / USA
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Mathematics and mechanical sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/8-12>

Aysel Şükürova

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

MARGARET TETÇERİN NİTQİNİN LİNGVOKOQNİTİV TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri Marqaret Tetçerin (1925-2013) nitqinin lingvokoqnitiv nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Hal-hazırda lingvistik şüur və mürəkkəb proses olan elmi qavrayış geniş təhlil olunur; cəmiyyət və mədəniyyət haqqında yeni düşüncələrin yaranması davam edir. Müasir dövrdə dil və qeyri-dil paradıqmaları əsasında təzahür edən müxtəlif mətn nümunələrinin nəzəri və praktiki öyrənilməsi, işlənilib hazırlanması tələb olunur. Buna görə də koqnitiv diskursiv yanaşma çərçivəsində aparılan tədqiqatlar əsas ictimai-siyasi münasibətləri, müasir dil şüurunun vəziyyəti haqqında məlumatı əldə etmək imkanı verir.

Dil dünyanın müəyyən mənzərəsini formalaşdırmağa xidmət edir və koqnitiv dilçilik hər hansı bir insanın şüuru və qavrayışı haqqında təsəvvür yaradır. Diskurs texnoloji tərəqqi, cəmiyyətin tələbləri və elmdə üstünlük təşkil edən ideyaları nəzərə alaraq yeni ünsiyyət formalarının qarşılıqlı təsirini nəzərdən keçirən çoxölçülü və dinamik bir hadisədir. Diskursda mental təsvirlərlə lingvistik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün ünsiyyət prosesi iştirakçılarının empirik biliklərini, idrak sahəsini ümumi sosial məkanda təhlil etmək vacibdir.

Məqalədə Marqaret Tetçerin nitqinə həm lingvistik, həm də koqnitiv aspektdən yanaşılmışdır. Bundan əlavə, tədqiqatda siyasi xadimin çıxışındakı metaforlara, metonimiyalara, intertekstuallıq nümunələrinə və s. üslubi, ritorik fiqurların təsvirinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, diskurs, nitq, informasiya, kommunikasiya, metonimiyalar, metaforlar, təkrarlar, konseptlər, intertekstuallıq

Aysel Shukurova

Police Academy of MIA of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy in Philology
aysel_edu@yahoo.com

Linguo-cognitive study of Margaret Thatcher's speech

Abstract

The article is devoted to the study of the speech of former Prime Minister of Great Britain Margaret Thatcher (1925-2013) from a linguo-cognitive point of view. Currently, linguistic awareness and scientific perception which is a complex process, are widely investigated. New ideas about society and culture continue to emerge. In modern times, theoretical and practical study and development of various text samples that are manifested on the basis of linguistic and non-linguistic paradigms are required. Therefore, the research conducted within the framework of the cognitive discursive approach provides an opportunity to obtain information about the main socio-political relations and the state of modern language consciousness.

Language serves to form a certain picture of the world, and cognitive linguistics creates an idea about the consciousness and perception of any person. Discourse is a multidimensional and dynamic phenomenon that considers the interaction of new forms of communication, taking into

account technological progress, the demands of society, and prevailing ideas in science. In order to study the interaction of mental images and linguistic tools in the discourse, it is important to study the empirical knowledge, cognitive field of the participants of the communication process in the general social space.

In the article, Margaret Thatcher's speech was studied from both linguistic and cognitive aspects. In addition, in the speech of the political figure wide space is given to the description of stylistic and rhetorical figures such as metaphors, metonymies, examples of intertextuality and etc.

Keywords: *cognitive linguistics, discourse, speech, information, communication, metonymies, metaphors, repetitions, concepts, intertextuality*

Giriş

Diskurs mətnin linqvistik, sosial, mədəni, ideoloji kontekstdə dərk edilməsi ehtiyacı ilə bağlı olan termindir. Jak Derrida "*məndən kənar heç bir şey mövcud deyil*" fikrini irəli sürür (Derrida, 1997: 163). Diskursiv anlama məndən başlayır.

Ə.Ə.Əbdullayev diskurs və mətni fərqləndirərək qeyd edir: "*Diskurs məndən daha geniş anlayışdır*" (Əbdullayev, 2006: 181). A.Y.Məmmədov və M.M.Məmmədov bu barədə yazırlar: "*Mətn bilavasitə maddi varlıqdır və onu bu yanaşma çərçivəsində tədqiq etmək mümkündür. Lakin diskurs daha mürəkkəbdir ...*" (Məmmədov, 2010: 23). Deməli, diskurs məndən daha zəngin məfhum olduğuna görə linqvistik göstəricilərlə yanaşı koqnitiv və praqmatik aspektləri də ifadə edir.

Eyni zamanda, diskurs söyləmin istehsalı və yayılması prosesinə böyük təsir göstərir ki, bu da mətn anlayışından kənara çıxan meyilləri artırır. "İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri" lüğətində diskurs haqqında qeyd edilir: "... *fransız dilində ənənəvi olaraq "mühakimə", "fikir yürütmə" mənalarında işlədilib*" (Manafoglu, Tağısoy, Kamal, 2010: 19). Belə ki, kommunikasiya prosesində bu və ya digər nitq formasının sahibi özünəməxsus koqnitiv yanaşmada informasiyanı müxtəlif üsullarla ötürür. Bu zaman ünsiyyət iştirakçıları bir-birinə təsir göstərərək mesajları dəyişdirir və səciyyələndirir bilər. İşarələr sistemindən ibarət olan dil həqiqətən də diskurs şəklində mövcuddur. Bundan əlavə, dil ilə dixotomiya yaradan nitq müəyyən məqsədlərin gerçəkləşməsinə istiqamətlənib. N.U.Xomskiyə görə, "... *insan dilinə malik olmaq, sadəcə, ağıl daha yüksək dərəcəsi ilə deyil, mental təşkilin spesifik növü ilə assosiasiya olunur*" (Xomski, 2006: 110). Demək, ictimai rolların və münasibətlərin ünsiyyət iştirakçıları arasında rəngləndiyi mənzərədə diskurs yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi diskurs siyasi elmlərlə dilçiliyin kəsişməsində olub praqmalinqvistika, koqnitiv dilçilik kimi fənlərarası sahələrlə sıx əlaqədədir. Siyasətçilər dəyərləri, bilikləri təqdim edən informasiya daşıyıcılarıdır və diskurs bu məlumatı təqdim etmək üçün bir platformadır. Bundan əlavə, siyasi diskurs siyasi və sosial hadisələrin dəyişməsinin qarşılıqlı təsir qanunauyğunluqlarını öyrənir. Siyasi dilçiliyin tədqiqat predmeti siyasi ünsiyyətdəki nitq fəaliyyətidir və məhz bu nitq fəaliyyəti siyasi diskursu təşkil edir.

Tədqiqatımızda Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri Marqaret Tetçerin (1925-2013) 20 fevral 1985-ci il tarixində ABŞ konqresinin qarşısında təqdim etdiyi nitqini linqvistik və koqnitiv aspektdən təhlil edəcəyik.

Zənnimizcə, siyasi dilçiliyin mühüm vəzifəsi fərqli tarixi dövrlərə aid linqvistik aspektlərlə zəngin olan siyasi münasibətləri və bu münasibətlərdən təzahür edən diskursiv nümunələri öyrənməkdir. Buna görə də fənlərarası fenomen kimi siyasi diskursun təhlilinə sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq, sosial psixologiya, kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi kimi elmləri əhatə edərək tarixilik nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Linqvokoqnitiv və diskursiv yanaşma siyasi kommunikasiyanın xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, siyasi ünsiyyətin linqvistik göstəricilərini müəyyən etməyə imkan verir. Siyasi diskurs ictimai çıxışlar, müsahibələr, analitik və xəbər məqalələri, ünsiyyət iştirakçılarının idrak sahəsini dəyişdirməyə yönəlmiş nəşrlər kimi müxtəlif janrlarla təmsil olunur. Marqaret Tetçerin nitqi diskursdakı niyyətlərin izlənilməsi və həyata keçirildiyi kommunikativ sahəyə aiddir. Məqalədə məqsədimiz M.Tetçerin nitqində koqnitiv əsasları olan linqvistik göstəriciləri təyin etməkdir. Biz belə göstəricilərə metaforları, metonimiyaları, konseptləri, üslubi təkrarları, xitabları və digər ritorik fiqurları aid edə bilərik.

Xitablar:

- *Mr. Speaker, Mr. President, Distinguished Members of Congress* (6) kimi xitablar vasitəsilə M. Tetçer dinləyənlərə münasibətini, hörmətini vurğulayır. Onun xitabları cümlənin əvvəlində işlənir və leksik-semantik cəhətdən şəxsin ictimai vəziyyətini, məşğuliyyətini bildirir.

Metaforlar:

- "But the problems of **the Third World** are not only those of famine" (6).

The Third World metaforu üçüncü dünya dövlətləri haqqında məlumatı təqdim edir.

Metafor həm dil mədəniyyətinin qavranılmasına, həm də ümumilikdə idrak proseslərinə təsir göstərir. Mənalardan məlumdan təsvir edilən namələməyə ötürülməsi, anlayışlar arasında oxşarlıqların qurulması insan üçün təbii zehni əməliyyatdır və yeni informasiyanın mənimsənilməsi yollarından biridir. Metaforun həm elm, həm də sənət üçün, yəni yaradıcılıq fəaliyyəti nöqtəyindən nəzərdən məhsuldar dəyərini müəyyən etmək olar. Metaforik köçürmənin təcrübə əsası gerçək aləmdə kəşf edilmiş anlayışlar və hadisələr üzərində dilin daimi və əvəzolunmaz nəzarətidir. Deməli, metaforikləşmə adlandırılması çətin olan hər hansı bir yeni vəziyyətdə və təcrübədə yeganə səmərəli davranış yoludur.

- "Those three occasions deserve to be recalled because they serve as **lamps along a dark road** which our people trod together..." (6).

Lamps along a dark road konseptual metaforu məcazlardan artefakt növünə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv dilçilikdə konseptual metafor nəzəriyyəsi ilk dəfə C.H.Lakoff və M.L.Conson tərəfindən 1980-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Onlar metaforu gerçək aləmi konseptuallaşdırma vasitə kimi nəzərdən keçirərək qeyd edirlər: "*Metaforlar üçün bir çox mümkün fiziki və sosial təməllər mövcuddur*" (Lakoff, Conson, 1980: 464). Deməli, metaforun yaranması həm mental, həm də dil qanunları ilə tənzimlənir.

- "Noone of my generation can forget that America has been the **principal architect** of a peace in Europe which has lasted 40 years" (6).

Metaforik personifikasiyada *architect* ləksemi vasitəsilə Amerika memara bənzədilir.

- "**Hope is such a precious commodity** in the world today, but some attempted **to buy** it at too high a **price**" (6) metaforunda *commodity, to buy, price* ləksemləri iqtisadi terminlərə aid olub *hope (ümid)* anlayışının məcazi mənada qiymətli bir əmtəyə bənzədilməsi üçün istifadə olunur.

- "the United Kingdom economy is in its fourth year of **recovery**" (6).

M.Tetçerə görə, Birləşmiş Krallığın iqtisadiyyatı bərpasının dördüncü ildönümü yaşayır və *recovery* ismi tibbi metaforun mərkəzindədir.

- "Members of Congress, closer to **home** there is a threat to freedom both savage and insidious" (6).

Burada *home* sözü ev artefakt metaforuna aiddir və ölkə mənasını ifadə edir.

- "Given **the shield of the United States**, we have been granted the opportunities to build a concept of Europe beyond the dreams of our fathers" (6).

Marqaret Tetçer *the shield of the United States* metaforu ilə ABŞ-ın *Avropa* konseptinin formalaşmasında böyük rolu olduğunu bildirir.

Metonimiyalar:

M.Tetçerin ABŞ konqresinin qarşısında təqdim etdiyi nitqindəki *America, Europe, the Soviet Union, the United States, the West, Ethiopia, Poland* (6) kimi metonimiyalar həm də onomastik konseptlər sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, metonimiya əlamətlərinə görə akseoloji olub xaraktercə fərqli qiymətləndirməni implisit yolla təqdim edə bilər. C.Lakoff və M.Conson metonimiya haqqında yazırlar: "... metonimiyaya əsasən referensial funksiya xasdır, yəni o, bir mətləbin digərini əvəz etməsinə imkan yaradır. Lakin metonimiya yalnız referensial üsul deyildir. O həm də dərk olunmaya xidmət edir. Məsələn, Bütövün əvəzinə onun bir hissəsi metonimiyası bütövü əvəz edə biləcək çoxlu hissələrin olduğunu təxmin etməyə imkan verir. Hissənin seçilməsi diqqətin bütövün hansı cəhətinə cəlb edilməsini göstərir. Biz "Layihə üçün "ışıqlı baş" (Əslində, "parlaq zəkalar" ifadəsi Azərbaycan dilində daha uyğundur - A.Şükürova) lazımdır" deyəndə "ışıqlı baş" ifadəsini "ağıllı insanlar"a işarə etmək üçün işlədirik. Əsas o deyil ki, biz hissəni (başı) bütövü (insanı) bildirmək üçün işlədirik, əsas odur ki, biz insanın bir xüsusiyyətini məhz başla assosiasiya edilən

ağılı seçirik” (Lakoff, Conson, 2003: 36). Metonimik modeldə sıxılma və yığılmanı şərh edərkən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bu məcaz quruluşca bükülmüş cümləyə bənzəyir. Bu zaman metonimik birləşmənin ilkin və dərin quruluşu tam görünür. Belə ki, sözlərin tam bərabərhuquqlu sintaktik üzvü kimi çıxış edən metonimiya sintaktik üzv kimi buraxılmış sözün vəzifəsini tam əvəz edib buraxılmış söz üçün müvafiq olan əlaqələri özünə cəlb edir. Metonimiyanın mahiyyəti sözlərin məzmun tərkibinin planını onun digər bir komponenti ilə dəyişməsidir.

Təkrarlar:

- “Our task is not only to **prevent** nuclear war, but to **prevent** conventional war as well” (6).

Prevent feilinin təkrarı həm məlumatlandırma, həm də təsir funksiyasını ifadə edir. Burada adresatı inandırmaq istəyi rəşional ilə yanaşı emosional prinsipi də nəzərdə tutur. Bu isə çoxlu sayda linqvistik ifadə vasitələrinin, o cümlədən sosiomədəni xarakter daşıyan obrazların istifadəsini tələb edir.

- “**We** have to. **We** are right in the front line” (6).

Burada nitqin hər bir paralel elementində ilkin sözün təkrarından ibarət olan və ritorik vasitə kimi müəyyən bir mesajı çatdırmağa və gücləndirməyə kömək edən anafordan istifadə olunub. Bildiyimiz kimi, epiforanın işlədilməsi zamanı nitqin məzmununda diqqət son sözə yönəldilir. Anaforanın istifadəsi zamanı isə nəzərimiz əvvəldə işlənən leksemlərdədir. Bundan əlavə, **We** şəxs əvəzliyini işlətməklə danışan dinləyənlərin özlərinin də sərhədsiz gücə malik olması ideyasını qabardır.

- “The **frontier of freedom** cuts across our continent” (6).

Frontier of freedom metaforunda **freedom** (azadlıq) konsepti verballaşır. Eyni zamanda, bu metaforda [f] səsinin alliterasiyası vasitəsilə **freedom** konseptinin əhəmiyyəti daha da vurğulanır.

İntertekstuallıq:

Diskursda intertekstuallıq mətnlərarası qarşılıqlı əlaqə, iki və ya daha çox mətnin bir-birinə nüfuz etməsidir və bu anlayışa eyham, yəni alluziya, mətn kodları, birbaşa sitatlar, xatirələr aiddir. İntertekstuallığın yaranması üçün məlumatı qəbul edən keçmişdə qazandığı biliklərinin təməli, düşüncəsi, hissləri ilə məlumatı göndərən baxışının mürəkkəb çoxfunksiyalı vəhdəti olmalıdır. Deməli, diskurs çoxşaxəli informasiya mənbələri olan fərqli mətnlər arasında əlaqə yaratmaq üçün sahədir. Bu isə informasiyanın praqmatik təsirini gücləndirməyə imkan verir.

Marqaret Tetçer üçün intertekstuallıq potensial adresatla xüsusi dialoq qurmaq və öz mövqeyini daha aydın ifadə etmək üsuludur. Bu zaman yaranan müsbət emosiyalar isə insana hər hansı bir məlumatı daha yaxşı yadda saxlamağa imkan verir. Məsələn, Marqaret Tetçer nitqində beş dəfə Vinston Çörçillə xatırlayır və onun haqqında bioqrafik məlumat verir:

- “... Winston held a special advantage here. Through his **American mother**, he had ties of blood with you” (6).

Bəzən isə, M.Tetçer Vinston Çörçillə olan səmimi münasibətini ifadə etmək üçün ona Vinston deyərək xitab edir və bu isə nitqdə qarşı tərəfə xüsusi müsbət bağlılığı bildirir.

Eyni zamanda, M.Tetçer çıxışda Vinston Çörçillədən və ABŞ-ın 16-cı prezidenti olmuş Avraam Linkolnün ikinci inaqurasiya nitqindən də sitat gətirir.

Bundan əlavə, nitqdə ABŞ-ın 34-cü prezidenti olmuş Duayt Eyzenhauer haqqında tarixi hadisəyə də istinad edilir. Məsələn,

- “When, in the Spring of 1945, the guns fell silent, **General Eisenhower** called our soldiers to a Service of Thanksgiving. In the order of service was a famous prayer of Sir Francis Drake ...” (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, natiqin niyyəti ilə istifadə olunan intertekstual mətnin növü arasında nəzərə çarpan əlaqə var. İntertekstuallıq nümunəsi kimi sitatlar daha çox nitqə həqiqilik vermək, mötəbər mənbəyə müraciət etmək və bununla da öz mövqeyini gücləndirmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, məşhur siyasi xadimlərdən sitat gətirməklə M.Tetçer öz bəyanatlarının doğruluğunu təsdiqləyərək siyasi diskursda inandırma strategiyasını qurur.

Ritorik sual:

- “How can we help ? First and most important, by keeping our markets open to them” (6).

- “And the pound ? It is too low !” (6).

Bildiyimiz kimi, ritorik sualların cavabsız və cavabı olan növləri var. Cavabsız ritorik sual sadəcə danışanın adresatı müəyyən qiymətləndirici fikirləri aşılmaq üsuludur. Ritorik sualın suqgestiv

funksiyası məhz bundan ibarətdir. Marqaret Tetçer nitqində ritorik sualın cavabını da təqdim edir. Bunun səbəbi siyasətçinin öz ideyalarını daha dəqiqliklə şərh etmək niyyətində olmasıdır.

Konseptlər:

Siyasi diskurs mədəni və linqvistik xüsusiyyətlərlə zəngin olan demokratiya, Vətən, torpaq, ideologiya kimi konseptlərdən təşkil olunmuşdur. Bu konseptlər həm verbal, həm də qeyri-verbal məlumatı ötürüb siyasi ünsiyyətin təzahürləri sayılan əsas simvollarıdır.

M.Tetçerin nitqinin səciyyəvi xüsusiyyəti dəyərlər ilə insanları ümumi ideologiya ətrafında birləşdirməkdir. T.A.Van Deyk özünün “Diskurs semantikasi və ideologiya” adlı məqaləsində “*ideologiyanın sosiomədəni dəyərlər olan Bərabərlik, Ədalət, Həqiqət və ya Səməralilik kimi təməl bloklardan təşkil olunduğunu*” qeyd etmişdir (Dijk, 1995: 248). Deməli, M.Tetçerin nitqində əsas konseptlər müsbət ideyaların və ideologiyanın ifadə vasitələridir. Bu konseptləri biz freymlərlə şəxələndirə bilərik. “Koqnitiv dilçilik” lüğətində qeyd edilir: “*Freym, yəni təcrübənin sxematikləşdirilməsi (bilik strukturu) konseptual səviyyədə təqdim olunur ...*” (Evans, 2007: 85). Siyasi xadimin nitqindəki konseptlər və freymlər onun empirik biliklərinin təcəssümüdür. Məsələn, C.H. Lakoff bu barədə yazır: “*... bizim konseptual sistem fiziki və mədəni təcrübəmizdən bilavasitə asılıdır ...*” (Lakoff, 1990: 112-113). R.V.Lanqakerə görə, “*Konseptuallaşma dinamikdir ...*” (Langacker, 2008: 31). Deməli, siyasi kommunikasiyadakı konseptlərin məzmunu sosial təcrübənin inikasından ibarət olub dinamika anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Nəticə

Beləliklə, Marqaret Tetçer nitqində metaforlar, metonimiyalar, intertekstuallıq nümunələri, təkrarlar, ritorik suallar kimi linqvistik vasitələrin bütün üslubi və koqnitiv gücünü nümayiş etdirərək ölkə, investisiya, təhlükəsizlik, iqtisadiyyatla bağlı olan anlayışlar haqqında özünəməxsus baxışını təqdim edirdi. Bununla da diskursda danışan və dinləyən vahid bir kommunikativ bütövə daxil edilərək ümumi ideya ətrafında birləşirdi.

Ədəbiyyat

1. Derrida, J.A. (1997). *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press, 360 p.
2. Abdullayev, Ə.Ə. (2006). Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 228 s.
3. Məmmədov, A.Y., Məmmədov, M.M. (2010). Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşoğlu, 96 s.
4. Manafoglu, R., Tağısoy, N., Kamal, R. (2010). İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 164 s.
5. Xomski, N.U. (2006). Dil və təfəkkür. Bakı: Kitab aləmi, 152 s.
6. <https://www.americanrhetoric.com/speeches/margarethatcherjointsessioncongress.htm>
7. Lakoff, G.P., Johnson M.L. (1980). Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*, Volume 77, Issue 8, p.453-486.
8. Lakoff, G.P., Johnson M.L. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press, 276 p.
9. Dijk, T.A. (1995). Discourse semantics and ideology. *Amsterdam: Discourse, society*, Volume 5, Issue number 2, p.243-289
10. Evans, V. (2007). *Glossary of cognitive linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 233 p.
11. Lakoff, G.P. (1990). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 632 p.
12. Langacker, R.W. (2008). *Cognitive grammar: a basic introduction*. New York: Oxford University Press, 562 p.

Göndərilib: 19.06.2023

Qəbul edilib: 04.08.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/13-17>

Şəbnəm Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
elizadeh.shebnem@mail.ru

YENİYETMƏLƏRDƏ OYUN ASILLIĞI ZAMANI YARANAN SOSIAL-PSİXOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

Son dövrlərdə insanlar arasında xüsusilə, yeniyetmələrdə oyuna qarşı marağın artması müşahidə edilir. Burada müxtəlif səbəblər rol oynayır, bunlar içərisində uşaqların nəzarətsiz qalmaları, real həyatda dostluq münasibətlərinin az olması, özünü təsdiq etmək və s. kimi faktorları sadalamaq mümkündür. Bəzən yeniyetmələr oyun olmaqla asudə vaxtlarını daha yaxşı dəyərləndirdiklərini ifadə edirlər. Təbii ki, bütün bunlar sonrada yeniyetmələrdə internetə, oyuna olan marağı artırmaqla məhdudlaşmayıb, asilliyə halını yaradır. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda əsasən oğlanlarda qızlara nisbətən daha olduğunu göstərir. Eyni zamanda, işin profilaktikasını həyata keçirən zaman, yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını vacib edir.

***Açar sözlər:** yeniyetmə, internet, oyun, oyun asilliyinin profilaktikası, psixo-sosial faktorlar*

Shabnam Jafarova
Baku State University
PhD student
elizadeh.shebnem@mail.ru

Socio-psychological changes occurring in teenage gaming dependence

Abstract

Recently, there has been an increase in interest in the game among people, especially among teenagers. Various reasons play a role here, including leaving children unattended, few friendships in real life, self-affirmation, etc. factors such as Sometimes teenagers say that they value their free time more by playing. Of course, all this is not limited to increasing interest in the Internet and games among teenagers, but creates a state of addiction. Studies done in this area show that it is more common in boys than in girls. At the same time, it is important to take into account age characteristics when carrying out preventive work.

***Keywords:** teenager, internet, game, gambling addiction prevention, psychosocial factors*

Giriş

Yeniyetməlik dövrü bütün cəmiyyətlərdə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Ədəbiyyatlarda bu dövr müxtəlif adlarla təsvir olunur: yeniyetməlik, keçid dövrü, yetkinlik, yetkinlik yaşının mənfi mərhələsi və s (Bayramov, Əlizadə, 2003: 130). Yeniyetməlik dövrünə çətin dövr boş yerə deyilmir. Bu mərhələdə, orqanizmin sürətli fiziki inkişafı nəticəsində baş verən özünü şəxsiyyət kimi tanımanın ən yeni mərhələsidir (2). Hər bir yeniyetmədə bədənin aktiv böyüməsi vardır, çünki, endokrin dəyişikliklər baş verir. Bir çox oğlan və qızlarda bu dövrdə ürək və qan damar sistemindəki dəyişiklikdəki balanssızlıq nəticəsində qan dövranı problemləri yaradır. Ürək-damar sisteminin müntəzəm nasazlıqları təzyiqli artımlarına səbəb ola bilər, bu səbəbdən uşaq özünü pis hiss edir.

Yeniyetmələrin düşünmə və anlama tərzindəki dəyişikliklər onların aşkar fiziki dəyişikliklərindən daha fərqli ola bilər. Onlar dünyanı konkret, ağ-qara fonda bəzən görürlər, lakin, eyni zamanda birdən-birə yeniyetmələr mücərrəd daha fərqli tərzdə düşünmə qabiliyyətlərini formalaşdırma bilirlər. Bunun nəticəsidir ki, indi onlar situasiyaları səbəb-nəticə baxımından məntiqi

təhlil edə bilir və hipotetik situasiyaları dəyərləndirirlər. Fərqli işarələrdən, xüsusilə də metaforalar istifadə edərək təsəvvürlərini, proseslərə olan baxış bucaqlarını inkişaf etdirirlər. Yeniyetmələr arasında idrakı inkişafda nəzərəçarpacaq fərqi fərqlər olsa da, bu yeni qabiliyyətlər onlara özlərində introspeksiyanı və yetkin qərar qəbul etmə qabiliyyətlərini artırmağa imkan verir. Koqnitiv səriştə insanlara effektiv düşünmək, çətinlikləri həll etmək, mücərrəd düşünmək və bunu əks etdirmək, gələcəkləri üçün plan qurmaq bacarıqlarını qazandırır.

Yeniyetmə oğlan və qızların koqnitiv inkişafında bir neçə mühüm fərqlər müəyyən edilsə də, aydın görünür ki, oğlan və qızlar məhz bu dövrdə müəyyən bacarıqlarını onlara qarşı olan mövcud inamları baxımından fərqləndirirlər (Çankırlı, 150). Yeniyetmə qızlar daha çox oxumaq və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək haqqında olan fikirlərində oğlanlara nisbətən özlərini daha əmin hiss edirlər, lakin, yeniyetmə oğlanlar isə atletika və riyazi bacarıqları kimi sahələrdə daha çox qətiyyətli görünürlər. Lakin bir-birilərinə güvən hissi səviyyələrindəki əsas fərqi isə, yuxarıda qeyd edilən iddialardan daha çox, gender stereotiplərinə qarşı uyğunluqda özünü göstərir. Nümunə üçün, bir yeniyetmə qız texnoloji kurslarda təhsil almağa, yeniyetmə oğlan isə mentorluq kimi əlaqələrə əsaslanan təlimlərdə iştirakə təhrik edilməsi bununla bağlıdır. Lakin, yeniyetmələrdə nə qədər yüksək səviyyəli düşünmə qabiliyyətinin sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, onlardan bəziləri rasional qərar qəbul etmə potensiallarını inkişaf etdirmək üçün hələ də böyüklərin rəhbərliyinə ehtiyac duyurlar. Mövcud stereotiplərin əksinə, yeniyetmələr kollecdə oxumaq, iş tapmaq və ya maliyyə məsələləri ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul etmək üçün valideynləri və ya digər etibarlı böyüklərlə məsləhətləşməyə üstünlük verirlər. Bu zaman yetkinlər bundan istifadə edərək, onlara effektiv qərar qəbul etmə modelini yaratmaq sahəsində rəhbərlik edilməsinə uyğun fürsəti özündə ehtiva edən şərait yarada bilərlər.

Təəsüflər olsun ki, müasir dövrdə artan internet sürəti bəzən valideynlərdə uşaqlarına, əsasən də yeniyetmə yaşında olan övladlarına qarşı məsləhət vermə prosesində çətinlik yaradır (Andrea, Nakaya, 2015: 45). Təbii ki, xüsusilə son on ildə internetdən istifadənin sürətlə artması ilə, asılılıq pozğunluqları sahəsində yeni bir diaqnoz olaraq internet asılılığı anlayışı çox müzakirə mövzusu olmağa davam edir (Christopher, Ferguson, 2018: 40).

Biz əgər uşaq inkişafına nəzər salsaq, üç yaşına qədər uşaqların beyin inkişafında xarici stimullara ehtiyac duyduğunu öyrənə bilərik. Belə ki, beyinin frontal lob və onun inkişafı adətən elektron alətlərin həddindən artıq istifadəsi ilə təsirlənir. Bu hissənin zəif inkişafı isə sosial və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar sahəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Onlar hətta sosial və şəxsiyyətlərarası bacarıqları öyrənməkdə çətinlik çəkəcəkləri ehtimal olunur. Çünki, uşaq mütəmadi olaraq yüksək səs-küyə və dəyişən effektlərə məruz qaldıqda, sensor qavrayışı zəifləyə bilər. Bütün bunlar stress hormonlarının istehsalına səbəb ola bilər. Bir çox valideynlər uşaqlarda internet asılılığının əlamətlərini görəndə qəzəblənir, kompüterləri və digər rəqəmsal cihazları uşaqlarının əlindən alırlar.

Bəzi valideynlər isə qorxur və uşaqlarını dərhal rəqəmsal cihazlardan uzaq durmağa məcbur edirlər. Bu üsullar praktika səmərəsizdir. Edilənlərin əksinə, uşaq valideyninə düşmən kimi baxmağa başlayacaq və ondan çəkinəcək. Düzgün seçilməyən həll üsulu nəticəsində valideyn və uşaq münasibətlərində əsəbilik formalaşacaq (6). Ümumilikdə, internet asılılığı müasir dövrdə həqiqətən təsir edici miqyas almış bir anlayışdır. Xüsusilə yeniyetməlik dövrü üçün təhlükəlidir, çünki onlar üçün texnologiyanın öhdəsindən təkbaşına gəlmək və virtual aləmə olan aludəçiliyi vaxtında dayandırmaq daha çətin (7). İnternet özlüyündə yaxşı yaxud pis adlandırmaq doğru deyil, onu sadəcə bizi əhatə edən dünyanın bir hissəsi kimi qəbul etmək, bir çox cəhətdən həm faydalı və həm də zəruridir. İndiki dövr üçün tükənməz məlumat mənbəyi kimi görünən internet uşaqları hər şeyi öyrənmək və görmək imkanları ilə cəlb edir.

Maraqlı bir uşaq mümkün qədər çox şeyi məhz onlayn şəkildə əldə etməyə çalışır. Bunlara: ünsiyyət, oyunlar, cizgi filmləri, əyləncə, dostluq münasibətləri və s. daxildir. Bu günə qədər, narkotik asılılığı və maddə asılılığa bənzər olan digər asılılıq növləri müzakirə edən əsas problemlər vəziyyətlərdən idi. Lakin, texnologiyanın inkişafı, internetin ixtirası və yayılması ilə oyunlar rəqəmsal mühitlərdə yayılmağa başlandı və bu da oyun asılılığının formalaşmasına şərait yaratdı (8).

İndiki halda, istənilən evdə kompüterlərin istifadəsinin şahidi oluruq . Gündəlik məlumatların dərhal ötürülməsi və lazımı yəni, vacib məlumatların axtarışı, dostlarla əlaqə saxlamaq, alış-veriş, oyunlar oynamaq, filmlərə baxmaq və daha çox şey müasir texnologiyaların bizə təqdim etdiyi imkanlardır. Kompüterin hədsiz istifadəsi onun asılılığı zamanı ünsiyyət qurulmasında çətinlik, münasibətlərdə narazılıq, özünə qarşı inamın azalması kimi problemlərdə özünü göstərir.

Lakin, kompyuter asılılığından öncə internet asılılığına diqqət etmək gərəkdir. Çünki, internet asılılığında fərdlərin internet istifadəsinə nəzarət edə bilməməsi kimi müəyyən edilmişdir ki, bunlarda beş sahədə nəzərəcarpacaq çətinlik və funksional pozğunluqlarla nəticələnir: akademik, sosial, peşə, inkişaf və davranış. Bundan əlavə, böyük depressiya, təşviş-həyəcan pozuntusu, diqqət əskikliyi və hiperaktivlik kimi qəbul edilmişdir (9). Ağır hallarını isə, daha çox ABŞ-da ölümə nəticələnən fasiləsiz internet video oyununun oynanması halının olduğu bildirilmişdir ..

İnternet asılılığı psixoloji problemlərə səbəb olur: konfliktli davranış, xroniki depressiya, real həyatın virtual məkanına üstünlük vermək, cəmiyyətə uyğunlaşmaqda çətinliklər, kompüterdə vaxta nəzarət etmək qabiliyyətini itirmək, kompüterdən istifadə etmək qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədar diskomfortluq hissi. İnternetdən istifadə edən yeniyetmə "düşünməyə" və "öyrənməyə" çalışmaq əvəzinə "axtarmağa" üstünlük verir. Asılı insanları "İnternet sakin"ləri kimi fikirləşsək, burada əsas problemlərin özünü qəbul etdirmə ilə bağlı olduğunu görürük. Çünki, yeniyetmələr yaxın ünsiyyətdə və özünün sirlərini, fikirlərini başqalarına açmaqda, "mən"ini və bəzi ehtiyaclarını qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər.

Mümkün görünən əsas səbəb adekvat olaraq özünü imicinin formalaşmasına mane olan inkişaf etməmiş özünə hörmət mexanizmləridir. Bəzi yeniyetmələr üçün internetdə həddindən artıq iştirak kompüter proqramlarının işinə nəzarət etmək istəyinə ilə əlaqələndirilir, bu nəzarət meylini bəzən insan münasibətləri sahəsinə daşıya bilər və bəzən də insanları manipulyasiya etmək cəhdləri çox vaxt uğursuzluqla nəticələndiyi üçün bu, uşaqları təcrid və sosial izolyasiyaya sövq edə bilər.

Kompüter oyunlarına qarşı olan asılılıq tez-tez içki, narkotik və digər psixoaktiv maddələrdən asılılıq kimi digər asılılıq formaları ilə müqayisə edilir. Oyun asılılığı uzun müddət oyun oynamaqla xarakterizə olunan davranış asılılığıdır. Dostluğun, yoldaşların əhəmiyyətli olduğu yeniyetməlik dövrü oyun asılılığında da vacib əhəmiyyətə malikdir. Şəxsiyyət bütünlüyünün əldə edildiyi yeniyetməlik dövründə yaşanan problemlər təkcə yeniyetmənin özünə deyil, ailəsinə, məktəb həyatına, dostluq münasibətlərinə də təsir edir. Oyun asılılığı da bu dövrdə yaşana biləcək mühüm problemlər arasındadır. Əslində oyun sənayesinin uzun illik tarixi var və bu gün dünyanın ən inkişaf etmiş maliyyə gəlirləri arasında yüksək gəlir. Oyun sənayesi müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Bunlar içərisində əsasən rəqəmsal oyunların uşaqlara təsiri ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparılıb və müsbət, eləcə də mənfi nəticələr ayrı-ayrılıqda müzakirə edilib.

Rəqəmsal oyunlar oynamağın uşaqların idrak bacarıqlarının, koordinasiyasının, strategiyanın inkişafı və sürətli qərar vermə proseslərinin və sürətli düşünmə proseslərinin inkişafına töhfə verdiyi üzə çıxıb. Bununla belə, rəqəmsal oyunların asılılığa çevrildiyi bir prosesdə bir çox problemin eyni vaxtda ortaya çıxdığı da müəyyən edilmişdir. Buna görə də rəqəmsal oyun asılılığı həm kompüter, həm də video oyunları ilə bağlı yaranan əsas sosial problemlərdən biridir. Əslində media uzun müddət oyun oynayan şəxslərlə bağlı oyun asılılığı ifadəsini istifadə etsədə, elm dünyası hələ də oyun asılılığının tərifləri və parametrləri ilə bağlı mübahisələr aparır. Bu mənada, oyun asılılığını araşdırmaq üçün bir çox araşdırma rəqəmsal oyun oynamağın asılılıq yarada biləcəyini ortaya qoyur. rəqəmsal oyunlar; video oyunlar və kompüter oyunları tez-tez bir-birini əvəz edə bilən anlayışlar kimi görünür. Bu icma bu anlayışlara rəqəmsal oyunlar və konsol oyunları kimi janrları əlavə etməklə şəxələndirilə bilər.

Rəqəmsal oyunlar kompüterlər, mobil telefonlar və oyun konsolları kimi müxtəlif texnoloji cihazlar və avadanlıqlarla oynana bilən oyunlardır. Oyun applikasiyalarının inkişafı ilə oyunların mobil telefonlara yüklənməsi özülüyündə oyun sənayesini həm canlandırdı, həm də mobil oyunlar kateqoriyasını doğurdu.

Beləliklə, erkən çağlarda ən primitiv formada meydana çıxan oyun rəqəmsallaşma ilə cibimizə girərək hər yerdə oynaya biləcək bir forma aldı. Rəqəmsal oyunlar kompüterlərdə, oyun

konsollarında, planşetlərdə və s. alətlər vasitəsilə müxtəlif avadanlıqlarla oynana bilən oyunlardır. Dəyişən və inkişaf edən oyun növləri bu sahəyə marağı durmadan artırır. Nəticədə isə rəqəmsal oyunlar daim inkişaf edir. Oyunların reallığı, vizuallığı və qarşılıqlı təsirində davamlı təkmilləşmələr var. Oyun yaradıcıları müxtəlif proqramlar üzrə real təsvirləri olan bugün istənilən oyunları hazırlayırlar.

Bunlar içərisində, elmi, dərsləri və idman fəaliyyətlərini ehtiva edən oyunlar, həmçinin uşaqları dalaşmağa təşviq edən döyüş oyunları da var. Oyunların real olan ssenariləri, insanlara sanki film izləyirmiş kimi gəlir. Bu rəngarənglik yeniyetmələri real və üçölçülü təsvirlər əsasında oyunlar oynamağa cəlb edir.

Lakin, bütün bunlar yeniyetmələrdə sağlamlıqları ilə bağlı problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır (10). Bu mənada, işin profilaktikasının aparılmasının müzakirə edilməsi ortaya çıxır.

Xəstəliklərin baş verməsinin qarşısının alınmasına və yeniyetmənin psixi sağlamlığını qorunmasına yönəlmiş tədbirlər sistemi kimi profilaktika həm fərdi, həm də ictimai formada həyata keçirilə bilər (Marschall, Runge, Andrew, 2009: 350). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, profilaktika birincili, ikincili və üçüncü dərəcəli olmaqla fərqləndirilir. İlk mənada, ümumi risk faktorlarının təsirini minimuma endirməyə və addiktiv davranışın başlanğıcının qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Bu həm fərdi, həm də ictimai formada mümkündür. İkinci formada həyata keçirilən profilaktika, asılılığın yaranmasının qarşısını almağa və bu hala səbəb olan açıq-aşkar risk faktorlarını bərabərləşdirməyə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. İkinci dərəcəli profilaktika daha çox ortaya çıxan asılılıq əlamətləri olan insanlara yönəldilir.

Digər profilaktika üsulu isə, şəxsiyyət yönümlü olmaqla, öz məqsədini tibbi, sosial-əmək və psixoloji rehabilitasiya edir ki, bu da insanda sosial uyğunluğa inam yaratmağa, zədələnmiş bədən sistemlərinin funksiyalarını bərpa etməyə, davranış aktivliyi səviyyəsini və iş qabiliyyətini artırmağa imkan verir (Margaret, 2017: 30).

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə, uşaqlarla ələxsusda yeniyetməlik yaş dövründə olan uşaqlarda virtual aləmə hədsiz marağ müşahidə edilir. Bunun nəticəsini də, təssüflər olsun ki, onların həm sağlamlığında, həm də dərslərə qarşı olan marağının azalmasında müşahidə edirik. Bu səbəbdən, qeyd edilən sahələrdə yeniyetmələrlə iş aparılması işin aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi: Son illər informasiyanın elektron formada ötürülməsinin geniş yayıldığı bir zamanda, insanlarda oyunların, xüsusilə də onlayn oyunların oynanmasına istəyi artırır. Təbii ki, bütün bunlar bu sahədəki işin daha detallı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Çünki bu anlayışlar elm üçün çox yenidir. Əvvəllər insanlar arasında oyunlar oynanırdı, lakin onların həm tərz, həm də oyunun öz strukturu çox sadə idi. Lakin indiki dövrdə, internetin sürətlə yayılması müxtəlif ölkələrdə olan insanları bəzən oyun əsnasında bir-biriləri ilə tanış edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tədqiq olunan sahə, bu istiqamətdə aparılacaq işlər üçün əsas anlayışları özündə əks etdirir. Yeniyetməlik dövründə olan uşaqlarla məşğul olan mütəxəssislər üçün nəzəri baxımdan əlverişli material ola bilər.

Nəticə

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, indi ki dövrü internetsiz, eləcə də müasir texnologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu da özlüyündə həm müsbət, həm də mənfi yöndə bəzi dəyişikləri gətirir. Bunlar içərisində əsas yeri oyun asılılığı tutur. Amma hər bir halda, valideynlər gərək övladlarına oyunla, xüsusilə internet vasitəsilə oynalınan oyunlar bağlı müəyyən qrafik düzəltsinlər.

İlk öncə, uşaqlarla danışmaq əvəzinə, onların internetdən asılı olub-olmadığını müəyyən etməlisiniz. Bu zaman davranışlarını, habelə əhval-ruhiyyəsini təhlil edərək onların internet asılılığını tez bir zamanda müəyyən edə bilərsiniz. Çünki, onlar bir vaxtlar sevdikləri işi artıq etməyəcəklər. Onlar artıq oynamağa marağ göstərməyəcək və vaxtlarının çoxunu rəqəmsal cihazlarla keçirməyəcəklər.

Beləliklə, yeniyetməlik dövründə olan uşaqlarla keçirilən sərfəli vaxt zamanı, onlarda yaranan bu asılılığın aradan qaldırılmasına kömək etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə., Əlizadə, Ə. (2003). Psixologiya kitabı, Bakı: Qapp-Poliqraf, 345 s.
2. <https://www.apa.org/pi/families/resources/develop.pdf>
3. Çankırlı, A. (2014). Türkiyə: Zəfər nəşrləri, 230 s.
4. Andrea, C., Nakaya. (2015). Internet and Social Media Addiction. Point Press. Inc., 96 p.
5. Christopher, J., Ferguson. (2018). Video Game Influences on Aggression, Cognition, and Attention. Springer International Publishing, 203 p.
6. <https://www.psychiatrytimes.com/view/-internet-made-me-do-itsocial-media-and-potential-violence-adolescents>
7. <https://www.guvenliweb.org.tr/blog-detay/dijital-oyun-bagimliliği-etkileri-ve-onleme>
8. <https://www.turkpsikiyatri.com/PDF/C27S2/07.pdf>
9. <https://www.basisonline.org/2019/09/social-media-and-addiction.html>
10. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9368103/>
11. Marschall, S., Runge, M., Andrew, G. (2009). İç hastalıkları. İstanbul: Güneş tıbb kitabevleri, 580 s.
12. Margaret. (2017). Internet addiction prevalence, risk factors and health effects. Nova Science Publishers. New York, 147 p.

Göndərilib: 01.05.2023

Qəbul edilib: 15.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/18-22>

Aytan Rahimli
Ganja State University
kema.isa@inbox.ru

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH: VARIATION THROUGH LEXICAL INSERTION

Abstract

This paper presents a piece of research based on corpus evidence of variation on idiomatic expressions through lexical insertion. Second only to lexical substitution, this type of phenomenon is pervasive especially in media discourse where phraseological units are frequently modified for various reasons. We claim that inserted adjectives represent an everincreasing means of instantiating these multi-word units and that their recurrence bears out the semantic analysability of some of their constituent parts. We also introduce the concept of ‘variational collocates’, a regular paradigm of adjectives collocating with the nominal base of a phraseological unit. We show that this type of idiom variation is not entirely dependent on context by arguing that inserted adjectives can have diverse and contrasting semantic values.

Keywords: *phraseological units, insertion, lexical substitution, transformation, variation*

Aytan Rəhimli
Gəncə Dövlət Universiteti
kema.isa@inbox.ru

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr: leksik vasitələrlə variasiya

Xülasə

Bu məqalə leksik əlavə vasitəsilə idiomatik ifadələrdə variasiyanın korpus sübutlarına əsaslanan bir araşdırma təqdim edir. Leksik əvəz etmədən sonra ikinci yerdə, bu tip fenomen xüsusilə frazeoloji vahidlərin müxtəlif səbəblərdən tez-tez dəyişdirildiyi media diskursunda geniş yayılmışdır. Biz iddia edirik ki, daxil edilmiş sifətlər bu çoxsözdən ibarət vahidləri təcəssüm etdirmək üçün getdikcə artan bir vasitədir və onların təkrarlanması onların bəzi tərkib hissələrinin semantik təhlili qabiliyyətini təsdiqləyir. Biz həmçinin frazeoloji vahidin nominal bazası ilə üst-üstə düşən sifətlərin müntəzəm paradiqması olan “variasiyalı birliklər” anlayışını təqdim edirik. Daxil edilmiş sifətlərin müxtəlif və təzadlı semantik dəyərlərə malik ola biləcəyini iddia etməklə, bu tip idiom variyasiyasının kontekstdən tamamilə asılı olmadığını göstəririk.

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, daxil etmək, leksik əvəz etmə, transformasiya, variasiya*

Introduction

The term phraseological unit (henceforth PhU) is an umbrella term that encompasses all multi-word units of the language whose meaning is not compositional, i.e. not retrieved or decoded as the addition of the meanings of each of their constituent parts. The canonical form of PhUs, also known as citation form, is purely a lexicographic convention even though lexicographers differ sometimes slightly, other times hugely, about the form multi-word units must take when recorded in dictionaries. Mainly for this reason we suggest, in its stead, the use of the term “lexicographic form”.

In respect to this string, the *Collins Cobuild Dictionary of Idioms* (CCDI) includes the following information in the body of the entry ‘This expression can be varied by adding an adjective before ‘teeth’, which reveals to what extent lexicographers are aware of phraseological variation and how much they take into account its recurrence for matters, as well as for lexicographic definitions and

linguistic description. The phrase in italics in example (1) is illustrative of the fact that variation on idiomatic expressions through adjective insertion can be a fundamental linguistic issue:

(1) Her parents disapproved of subversive forms like rhythm & blues or rock'n'roll - they also forbade their four children from going to the cinema - so Doris *cut her musical teeth* by singing in her father's church choir (The Guardian, February 20, 2004).

Five distinct types of variation on PhUs can be outlined: lexical substitution, lexical insertion, truncation, grammatical transformation and trans-categorisation.

Lexical substitution is the most frequent and widespread type of variation on PhUs. It is usually found in predicate phrases as VP + NP, in which either the verbal constituent or the nominal constituent (or sometimes both) is replaced by another item of the same word class with which it can bear different kinds of semantic relation. Examples such as *shed / weep crocodile tears* or *right up your alley / street* show how well-established, widespread and straightforward this type of variation is. One of the commonest means of achieving this adaptation is represented by adjectivisation by which, as in example (2), a prepositional phrase with an adverbial function (*off the top of one's head*) becomes an adjective:

(2) There is nothing *top-of-the-head* about what Mr Hain has to say either; his pamphlet is the product of extensive online consultation and several focus-group discussions (The Guardian, March 11, 2004).

PhUs have traditionally been regarded as fixed and non-compositional and their constituent parts as non-analysable. More recent phraseological research has shown that there is a cline of fixedness and that therefore there are multi-word units which are more fixed than others. Most idioms are definitely not lexically frozen if we understand this concept as total frozenness since "at least 90% of V-NP idioms, including many usually regarded as completely frozen, appear to allow some form of (syntactically) internal modification" (Hunston, 1995: 133-158) and are regularly lexically modified either through substitution or insertion, or both. Syntactic flexibility, lexical substitution and lexical insertion in PhUs can be explained if we consider that these units are not simply long words but that their constituents have a meaning of their own. This characteristic, a sort of semantic autonomy assigned to the core constituent (s) of multi-word units, has been identified as the analysability of idioms). The compositional view of idiom representation regards them as having a "motivated semantic structure" and states that "this structure influences their syntactic and lexical flexibility" (Langlotz, 2006:15).

Words that currently collocate with other words end up establishing associations which are generally positive or negative: this extra semantic value constitutes their "semantic prosody". Hunston summarises the notion of semantic prosody thus: "Briefly, a word may be said to have a particular semantic prosody if it can be shown to co-occur typically with other words that belong to a particular semantic set" (Hunston, Francis, 2000: 104).

Extraneous adjectives co-occurring with the nominal constituents of predicate PhUs make up a regular paradigm of what we have termed "variational collocates". Let us consider the following example of variation on a PhU through the insertion of an adjective:

(3) He *had an idiosyncratic ear for* orchestral colour, a classical composer's ability to create long, through-composed pieces from a handful of motifs and a jazz bandleader's ability to write for specific personalities (The Guardian, March 4, 2004). The term "variational collocates" refers to the paradigm of adjectives that collocate inside the PhU with the main nominal constituent. The adjective *idiosyncratic* is normally associated with nouns such as *way, approach, style, factors, behaviour, character, interpretation, features, views*, etc., with which it commonly collocates. However, when it is inserted in a multi-word unit such as the one in (3), it immediately makes part of a regular paradigm of other adjectives such as *acute, sympathetic, trained* or *commiserative*. This adjective when used as a variational collocate displays a distinct preference for co-occurring with items denoting sympathy or accuracy, which leads us to conclude that the variational semantic prosody of *have an ear for* is positive. Another example of variational semantic prosody can be observed in the instantiations of the PhU *cast an eye on sth*. This phrase is normally found in actual

contexts of use modified by the insertion of an adjective. A search in the BNC shows that the variational collocates of the phraseological nominal base *eye* are *critical*, *experienced*, *cold*, *professional*, *shrewd*, *speculative*, *acute*, *cautious* and *appraising* to mention just the most frequently used adjectives. These collocates form a homogenous group and share the same semantic trait, that of expertise, with the exception of the adjective *speculative* which deviates from the general pattern. New paradigmatic relations are then established between the core nominal constituent of a PhU whenever an internal modification through the insertion of an adjective takes place.

5. Variation through lexical insertion.

Insertion of external constituents is a very recurrent means of instantiating PhUs, especially in media discourse. This phenomenon is overwhelmingly widespread in the press and the number of occurrences can be at times extraordinary. These insertions are either a result of the contextualization of PhUs or of the processes of quantification or qualification concerning all the lexical units of the language, including PhUs. This significant trend has been extensively studied and is gaining more and more attention in phraseological research. The interesting thing is that we can find some regularity if we look, for example, at the adjectives that are normally used for this purpose: *political*, *moral*, *judicial*, *domestic*, *academic*, *financial*, *economic*, *intellectual*, *historical*, *commercial*, *statistical*, etc., which all belong to the same notional paradigm. These adjectives function as “domain delimiters” (Ernst, 1981: 51) or as “viewpoint modification”, considered to be “the most widely available form of internal modification for idioms” (Naciscione, 2001). These intrusive adjectives have lately been identified as “concern modifiers” and can be used with the majority of idioms, even with the most frozen ones which can also allow this type of modification. But other word classes can find their way into the lexicographic form of PhUs. Adverbs and nouns are sometimes inserted with the aim of modifying the whole string or only a specific constituent part. Insertion is numerically mainly adjectival although adverbs, nouns (generally as adnominal premodifiers) and even prepositions can be inserted in the canonical forms of idioms. Apart from adverbs, which represent the second most important variation through lexical insertion, and noun modifiers, the presence of other word classes represents either minor instances or clearly nonce variants (Engineer, 1998).

5.1. Adjective insertion.

Extraneous adjectives inserted in PhUs are not only used to provide semantic focus or specialization but they can serve other purposes such as emphasis, intensification or they can even be used for expressing emotion. The most detailed study on variation on English PhUs through adjective insertion was carried out by Ernst (1981). This American scholar regards this phenomenon as a stylistic device and classifies these adjectives into three categories: “external modification”, “internal modification” and “conjunction modification”. “Domain delimiters” (or external modification) are adjectives such as *political*, *financial* or *social* which function as sentence adverbs and which modify the meaning of an idiom as a unit. “Internal modification”, in its turn, concerns adjectives that modify only a noun which is part of an idiom (Gibbs, 1995: 97: 116). Finally, “conjunction modification” consists in the insertion of an adjective in a metaphorical or opaque idiom combining with the noun to get a literal meaning, in other words a sort of syllepsis. An intermediate level can be established inside the so-called domain delimiters as some of them can also be interpreted as locative, causal or temporal. Examples (4), (5) and (6) are but a few instances of this overwhelmingly salient, pervasive and far-reaching phenomenon (Glucksberg, 2003):

(4) “Teenagers want to *turn back the moral clock* and are more reactionary than their parents,” the Daily Telegraph’s social affairs correspondent enthused (The Guardian, March 18, 2004).

(5) Did A kill B? Was X liable for damage to Y? These “yes-no” or “either-or” questions are *grist to the judicial mill* (The Guardian, February 3, 2004).

(6) According to his own pollsters, a worryingly large number of those people have decided that he has *lost the domestic plot* by spending too much time on foreign affairs (The Observer, September 26, 2004).

Examples proliferate and can be found in abundance. Introducing an adjective in the canonical form of a well-known idiomatic expression is a stylistic device very popular in journalistic texts. The insertion of the adjective *political* represents in itself a remarkable lexicological and phraseological phenomenon. A search in the BNC shows that the typical and most frequent collocates of the adjective *political* are, in order of frequency, *party, system, power, science* and *prisoners*. The nominal bases associated to this adjective when it becomes a variational collocate can be as disparate as the following: *mountain, football, skin, chickens, tiger, slap, spotlight, bullet* or *strings*. Let us consider the examples below (Good, 2008):

(7) This tiny margin would be enough to *save the political skin* of Patricia Hewitt, the health secretary, who threatened to resign if she could not pull the NHS as a whole out of the red (The Guardian, February 21, 2007).

(8) Sir Bob persuaded Mr Blair to launch the Commission for Africa report 18 months ago, but the prime minister may now find he is *riding a political tiger* that he no longer controls (The Guardian, June 1, 2005).

(9) But this is nothing set against the criticism that would be due to those who would endanger a vital part of Britain's infrastructure for the sake of *giving a political bloody nose*, and maybe worse, to their own leader (The Observer, January 25, 2004).

As it is often the case, but not always, the inserted adjective qualifies syntactically a noun with which it never collocates in free combinations, that is outside the frame and constraints of more or less fixed and motivated PhUs. This type of variation is very widespread, fairly consistent and makes a substantial contribution to the specific meaning of PhUs. In all the three examples above, the intrusive adjective can be paraphrased as 'politically speaking' or 'in the political sphere', which tallies with the idea that "adjectives inserted into NPs in V-NP idioms can, where they are well formed, systematically be interpreted as adverbial modifiers of the whole idiom" (Nicolas 1995: 236). This principle is quite restrictive since all sorts of adjectives can modify core nominal constituents in PhUs, and furthermore, they can have diverse semantic values not always interpretable adverbially.

5.2. Adverb insertion.

Inserting an adverb in a PhU does not differ considerably from inserting an adjective as we are dealing in both cases with the introduction of a certain degree of qualification which concerns the holistic meaning of the string. This type of lexical insertion is less frequent than inserting adjectives in PhUs but it tends to recur rather systematically in a number of multiword units that function syntactically as adverbials. In the case of *with one's tongue in one's cheek*, modulation of the holistic meaning of the string is achieved by the insertion of an adverb as in the examples below (Langacker, 1987):

(10) With Moyles having continually boasted, *with his tongue only slightly in his cheek*, that he was the "saviour of Radio 1", Parfitt will be banking on the laddish loudmouth to bring listeners to the key slot, which is the most important on the station as it sets the tone for the rest of the day (The Guardian, January 5, 2004).

(11) I think I have mixed feelings about Cage: half admiration for his independence of spirit and originality, half a suspicion that he was having a bit of a laugh at everyone's expense. He must have had his tongue firmly in his cheek. If he hadn't, he would have been a bit of a wanker (The Guardian, January 16, 2004).

Instances of the variant form found in (11) are particularly numerous in discourse, which shows its high level of institutionalisation. Lexical insertion, and especially adverb insertion, calls into question the syntactic frozenness typical of idioms as these adverbs modify the holistic meaning of the idiom semantically and syntactically: no other way of modulation is possible if the string in question is to be retained. Other types of adverbs can also be inserted (Moon, 1998):

(12) "I want to make a decision once the dust has well and truly settled. One thing's certain, reality's not going to be helped by a weekend of celebrations", he said (The Guardian, October 18, 2004).

(13) At a time when other broadcasters have been criticised for withdrawing from the regions – with the axe currently hanging over ITV's regional studios in Nottingham – a move would underline the corporation's commitment to devolving its centres of production to cities including Manchester, Glasgow and Birmingham (The Guardian, February 20, 2004).

(14) The postmodernists who deny universal values in the name of cultural difference are unwittingly in cahoots with the tub-thumpers for Trafalgar and the groupies of St George (The Guardian, February 21, 2007).

Conclusion

As with the examples concerning with one's tongue in one's cheek, the presence of the noncompositional binomial well and truly in (12) modulates the degree of completion of the action denoted by the verb. Adverbs of time as in (13) or adverbs of manner as in (14) are also possible as internal modification of PhUs. It is interesting to notice the syntactic analysability of the latter two phrases that allows the insertion of an adverb in the same slot where an adverb would normally be inserted in a free combination.

References

1. BNC. <http://corpus.byu.edu/bnc/x.asp>
2. COCA. <http://www.americancorpus.org/>
3. Hunston, (1995). "A corpus study of some English verbs of attribution", *Functions of Language*, 2, p.133-158.
4. Langlotz, (2006). "Occasional adnominal idiom modification – a cognitive linguistic approach". *IJES*, 6, 1, p.85-108.
5. Hunston, S., Francis, G. (2000). *Pattern Grammar*, John Benjamins, Amsterdam.
6. Ernst, Th. (1981). "Grist for the linguistic mill: idioms and 'extra' adjectives", *Journal of Linguistic Research*, 1, 3, p.51-68.
7. Naciscione, A. (2001). *Phraseological Units in Discourse: towards Applied Stylistics*, Latvian Academy of Culture, Riga.
8. Engineer, S. (1998). *Longman Idioms Dictionary*, Longman, Harlow.
9. Gibbs, R.W. (1995). "Idiomaticity and human cognition", in M.Everaert, E-J van der Linden, A.Schenk, R.Schreuder (eds.). *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, p.97-116.
10. Glucksberg, S. (2003). *Understanding Figurative Language*, Oxford University Press, Oxford.
11. Good, M. (2008). *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, Cambridge University Press, Cambridge.
12. Langacker, R.W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume 1*, Stanford University Press, Stanford.
13. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach*, Oxford University Press, Oxford.

Received: 06.05.2023

Accepted: 13.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/23-28>**Könül Mikayılova**Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
konulmikayilova@rambler.ru**Gülnarə Şahmuradova**Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
gulnara.shahmuradova@mail.ru**Tavat Muradlı**Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
tavat.muradli2016@gmail.com

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AİLƏ FƏLSƏFƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda ailə dəyərləri və ailə prinsipləri, eləcə də Ümummillə lider Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsinə dair nümunələr öz əksini tapmışdır. Ümummillə liderin milli-mənəvi dəyərlər çərçivəsində ailə nümunəsi pedaqoji və psixoloji aspektdən təhlil olunmuşdur. Həmçinin Ümummillə liderin tam və natamam ailələrdə böyüyən uşaqların, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların, eləcə də valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların hüquq və təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan qanunvericiliyindəki qərarları məqalədə yer almışdı. Uşaqların sağlamlığı ilə bağlı yaranacaq təhlükələrin qarşısının alınması məqsədilə Heydər Əliyev qohumluq əlaqələri üzərində ailələrin qurulmasına qarşı çıxırdı və qeyd edirdi ki, ölkə, xalq, cəmiyyət üçün sağlam və dayanıqlı ailələr formalaşmalıdır. Belə ailələr isə risq və təhlükələri nəzərə alaraq qurulmalıdır. Sevgi, *bütövlük, yekdillik, şərəflilik, inamlılıq, inanclılıq ailələrin təməl prinsipi olmalıdır.*

Açar sözlər: ailə fəlsəfəsi, prinsiplər, hüquq və vəzifələr, dəyərlər

Konul Mikayılova Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
konulmikayilova@rambler.ru**Gulnara Shahmuradova**Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
gulnara.shahmuradova@mail.ru**Tavat Muradli**Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
tavat.muradli2016@gmail.com

Nationwide leader Heydar Aliyev's family philosophy

Abstract

The article reflects family values and family principles in Azerbaijan, as well as examples of the national leader Heydar Aliyev's family philosophy. Within the framework of the national-moral values of the national leader, the family example was analyzed from the pedagogical and psychological aspect. Also, the decisions of the national leader in the legislation of Azerbaijan in order to ensure the rights and safety of children growing up in complete and incomplete families, children with limited health opportunities, as well as children deprived of parental care were included in the article. In order to prevent threats to children's health, Heydar Aliyev opposed the establishment of families based on kinship ties and noted that healthy and stable families should be formed for the country, people, and society. Such families should be built considering risks and dangers. Love, integrity, unanimity, honor, trust, faith should be the basic principle of families.

Keywords: family philosophy, principles, rights and duties, values

Giriş

Azərbaycanda cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərdən, adət-ənənələrdən ibarət "Ailə fəlsəfəsi" vardır. Ailə fəlsəfəsinin əsasını dayanıqlı ailə, dayanıqlı ailənin əsasını isə sağlam əqidəli, aydın təfəkkürlü vətəndaş-şəxsiyyət təşkil edir. Ailə fəlsəfəsi yoxdursa, deməli cəmiyyət üçün yararlı və faydalı vətəndaş da yoxdur.

Böyük və güclü dövlətin təməlini kiçik və dayanıqlı ailələr təşkil edir. "Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi" haqqında qanunda ailə münasibətlərinin yaranması, möhkəmləndirilməsi prinsipləri, hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Qanunda ailənin formalaşması, ailə daxili münasibətlərin tənzimlənməsi, ər və arvadın hüquq bərabərliyi və s. qeyd olunmuşdur. Dayanıqlı ailənin təməli isə milli-mənəvi dəyərlər və adət-ənənələr üzərində qurulmalıdır. Bu ailənin maddi və mənəvi sərvəti hesab olunur. Ailə bütün maddi mənəvi sədləri aşmaq bacarığına və cəsarətinə malik iki şəxsin qurduğu kiçik bir dövlətdir ki, bu dövlət iki şəxs olaraq, ata və ana fenomeninin üzərində qurulur. Ailədə şərafətlik ailə üzvlərinin əxlaq, tərbiyyə prinsiplərini qoruması və sadıq qalmasıdır. Ailədə inam qarşılıqlı hörmət, şəffavlıq əsasında formalaşır. Ailədə inanclılıq nəsil-dən-nəslə ötrülən dini və mənəvi dəyərlərlərin toplusudur. Milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşan inanclar ailənin dayanıqlı olmasına gətirib çıxarır (1).

Kiçik dövlətdən böyük dövlətə ailə dəyərlərini daşıyan dahi şəxsiyyətlərin ailələrini, xüsusilə də Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsini nümunə göstərə bilərik. Heydər Əliyev daima həyat və fəaliyyətində mənsub olduğu milli və mənəvi dəyərləri, kimliyi əsas amal hesab edərək idarəçiliyi dövründə bunları təməl prinsipinə çevirmişdir (2).

Ulu öndər Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsi.

Azərbaycanda ailə psixologiyası ulvi və müqəddəsdir. Çünki, şəxsiyyətin formalaşmasında ailə daxili münasibətlərin rolu yüksək qiymətləndirilir. Ailədə böyüyən şəxsiyyətin sosial mühitdəki yeri və rolu ailə təməlindən asılıdır. Bura valideyn-övlad arasında emosional münasibətlərin, valideynlərin mühafizəkarlığı və s. daxildir (3).

Ümummilli lider Heydər Əliyev daima ailə dəyərlərinə sadıq qalmışdır. Belə ki, uzun illər vətəndən kənar yaşamasına baxmayaraq, doğma ana dilinin bütün çalarlarına bir dilçi qədər bələd olmuşdur. Ailə üzvlərinin doğma dildə və adət-ənənələrlə tərbiyə olunmasına xüsusi önəm verərək qeyd etmişdir: "Ailə dəyərləri, ailə ənənələri, milli-mənəvi dəyərlərimizə sədaqət, uşaqların müasir səviyyədə tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir" (4).

Onun ailə başcısı olaraq həyat sirdaşı, xanımı Zərifə Əliyevaya olan münasibəti, hörmət və ehtiramı bu ailə dəyərlərinin bariz nümunəsidir.

Bu sevgi, bu ehtiram Vaqif Mustafayevin çəkdiyi “Sevgi Epoxası” filminin ana xəttini təşkil etmişdir. Ümummilli lider xanımı haqqında xatirələrini belə dilə gətirmişdir: “... *mənim həyatım dövlət işi ilə bağlı olubdur. Mən bütün həyatımı buna sərf etmişəm və bu gün də bu yolda çalışıram. Bu yolda mənim həmişə səmərəli, müvəffəqiyyətlə çalışmağım, hesab edirəm ki, ailə vəziyyətimin rolu böyük olub. Zərifə xanım kimi həyat yoldaşım olduğuna və o, ailəmdə çox yüksək mənəvi mühit yaratdığına görə mən xoşbəxt olmuşəm...*” (5).

Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsinin əsas prinsiplərini - ailədə sevgi, bütövlük, yekdillik, şərəflilik, inamlılıq, inancılıq təşkil edir. Ailənin başlıca sütunu sevgi, bütövlük və diqqətdir. Ümummilli lider dövlət başçısı olmasına baxmayaraq, heç bir ailə üzvü, övladları onun qayğı və diqqətindən, sevgisindən kənar qalmamışdır. Onun nümunəvi ailə tabloları bunun bariz nümunəsidir. Biz bu ailə tablolarında xoşbəxt qadın, xoşbəxt övlad cizgilərini açıq aşkar görə bilirik.

Bu prinsiplər əsasında hər iki şəxsiyyət cəmiyyət üçün iki dəyərli övlad yetişdirmişdir ki, bu gün də Azərbaycan xalqı onların istedadından yararlanır. Bu həm də onun ailə bütövlüyünün göstəricisidir. Ailədə yekdillik hər hansı bir məsələ ətrafında müzakirə apararaq ortaq məxrəcə gəlməkdir. Biz bunu Heydər Əliyevin ailəsində də görə bilirik. Belə ki, ailəsində formalaşdırdığı sevgi və qayğı onun siyasi fəaliyyətində fikirlərinin ailə üzvləri tərəfindən yekdilliklə dəstəklənməsidir (Hüseynova, 2004: 472).

Yalnız öz ailəsinə deyil, Azərbaycanın hər bir ailəsinin taleyinə biganə qalmayan Ulu öndər ailə adətlərimizin, dəyərlərimizin ləyaqətlə qorunması, nəsildən-nəslə ötürülməsi və şərəflə davam etdirilməsi istiqamətində xalqa hər zaman böyük qayğı və dəstək göstərmişdir. Azərbaycan ailələrinin qorunub saxlanmasını, inkişafını, bu ailələrdə yetişən uşaqları Azərbaycanın milli sərəvəti hesab etmişdir (7).

Məhz buna görə də, Heydər Əliyev rəhbərliyi dövründə ailələrə - xüsusilə də çoxuşaqlı, sosial cəhətdən aztəminatlı, qazi və şəhid ailələrinə diqqət və qayğısını əsirgəməmişdir. Eyni zamanda, belə ailələrdən olan uşaqların təhsilinə göstərdiyi diqqət də bu qayğının bariz nümunəsidir. Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, bütün sahələrdə yaranan problemlərin həllində qarşılıqlı anlaşma və münasibət çıxış yolu olduğu kimi, ailədə də hər bir ailə üzvü mənsub olduğu xalqın özünəməxsus statusunu, milli-mənəvi dəyərlərini, qayda-qanunlarını, əlaqələrini və prinsiplərini gözləməyə borcludur. Buna görə də hər bir ailə üzvləri öhdəliklərini yerinə yetirməli, ailənin rifahı üçün birlikdə çalışmalı, bir-birlərinə hörmət və qayğı ilə yanaşmalı, sevinci və kədəri birgə bölüşməlidir.

Görkəmli dövlət və siyasi xadim Heydər Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi uğurlu, məqsədyönlü siyasətdən biri də 2000-ci ildə təsdiqini tapan “Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi” ilə bağlı qanundur (8). Bu qanunda ailə üzvlərinin hüquq və vəzifələri, azadlıqları, ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə yanaşı, onların mülki hüquqları da müəyyən olunur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev sağlam, dayanıqlı ailənin qurulması, qorunması istiqamətində bir sıra mühüm işlər həyata keçirir, ailələrin qarşılaşa biləcəyi problemlərin həllində yardımçı ola biləcək mərkəzlərin açılmasına, ailələrə xidmət və yardımçı olmalarına diqqət edirdi. Sağlam ailənin qurulmasına və hər bir yeni qurulan Azərbaycan ailəsində sağlam uşaqların doğulması, uşaqların ailədə qayğı və diqqətlə böyüməsi dahi şəxsiyyətin ailə fəlsəfəsinin əsas amillərindən olub. Ulu öndərimiz xüsusilə də sağlam nəslin yetişməsində mühüm diqqət yetirilməli olan məsələlərdən bir kimi qan qohumluğunun qarşısının alınmasını vurğulayır və müzakirələr aparırdı. Çünki qan qohumluğu sağlam uşaqların doğulması istiqamətində narahatlıq doğuran məsələlərdəndir (Məmmədov, 2008: 8).

Bu kimi problemlərin qarşısının alınması məqsədilə Ulu öndərin təşəbbüsü ilə Respublika Ailə-Sağlamlıq Mərkəzi açılmışdır. 1995-ci ildə mərkəzin açılışında böyük ailə dəyərlərinə malik olan, xüsusi ailə fəlsəfəsi olan dahi şəxsiyyət söyləyirdi: “...*Bizim xalqımızın, millətimizin həm fiziki, həm zehni cəhətdən sağlamlığı üçün yaranan problem qohumların bir-biri ilə ailə qurmasıdır. Təəssüf ki, bu, bizim millətimizin, xalqımızın qadimlərdən qalmış ənənəsidir. Biz ənənə və adətlərimizin çoxuna hörmət bəsləyirik, onları inkişaf etdiririk və inkişaf etdirməliyik. Amma o adətlər, o ənənələr insan üçün, cəmiyyət üçün zərərlidirsə, biz onlardan xilas olmalıyıq, imtina etməliyik. Bax, bu*

adətənənələrdən biri də keçmişdən bizə miras qalmış, millətimizə xas olan adət – qohumların evlənməsi, ailə qurmasıdır...” (10).

Bu çıxışında Ulu öndər qan qohumluğu evliliyinin fəsadlarını bir daha vurğulamışdır. Çünki, dövlət və cəmiyyət üçün sağlam vətəndaş yetişməlidir. Bu istiqamətdə görülən işlərdən biri kimi BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyaya (1994) qoşulması, eləcə də Azərbaycan Respublikasında "Uşaq hüquqları haqqında" (1998), "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" (1999), "Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında" (1992) dövlət sənədlərini və s. qeyd etmək olar.

“Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin sabahı bundan asılı olacaqdır” (11) deyən Ümumilli lider bütün varlığı ilə uşaqları qorumağa və onların müdafiəsi istiqamətində tədbirlər görməyə çalışmışdır.

Ümumilli lider valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların gələcəklərini formalaşdırmaq və təmin etmək məqsədilə 1999-cu ildə Sos Uşaq kəndləri layihəsinin Azərbaycanda fəaliyyətini təmin etdi. Ulu öndər Heydər Əliyev "Bakı SOS Uşaq Kəndi"nin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş nitqində deyirdi (12):

“Hər bir millət gərək özünün bu günü, gələcəyi üçün uşaqlara, gənclərə qayğı göstərsin. Beləliklə, millətin gələcək illərdə, əsrlərdə yaşamasını təmin etsin. Bu sırada Azərbaycanda kimsəsiz, valideynsiz uşaqlara göstərilən qayğı bizim ən ümdə vəzifələrimizdən biridir. Biz çalışırıq ki, bu qayğı günbəgün artsın. Allaha şükür olsun ki, buna nail ola bilirik. Həm Bakıda, həm də Azərbaycanın başqa məntəqələrində kimsəsiz uşaqlar üçün gözəl uşaq evləri var. Mən şəxsən o uşaq evlərinin bir neçəsində olmuşam. Özüm bilavasitə və yaxud xaricdən gələn yüksək qonaqlarla bərabər şəraitlə tanış olmuşam, uşaqların istedadı ilə tanış olmuşam, onların tərbiyəsi ilə tanış olmuşam. Sizə deyim ki, məni həyatımda bunun qədər sevindirən heç bir şey olmayıbdir” (13).

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən bu layihə çərçivəsində valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün ailələr yaradıldı və bu ailələrdə onların öz gələcəklərini formalaşdırmaları təmin olundu. Bu gündə Sos Uşaq kəndləri öz fəaliyyətlərini davam etdirir.

Bundan başqa Ümumilli lider Heydər Əliyevi hər il 1 iyun Uşaqların Beynəlxalq Müdafiəsi Günü və Uşaqların Beynəlxalq Radio günündə, Uşaq Yaradıcılıq sarayında və Televiziya günündə keçirilən tədbirlərdə görmək olardı. Belə görüşlərə o, hər zaman öz nəvələri ilə birgə qatılırdı (14).

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə yanaşı islam dəyərlərinə də xüsusi diqqət və qayğı göstərən Ulu öndər hər bir azərbaycanlı ailəsinin bu dəyərlər üzərində qurulmasını vacib hesab edirdi. İslam dininə və digər dinlərə olan münasibəti onun dini tolerantlığa, multikultural dəyərlərə sahib olması ilə yanaşı öz milli və dini kökünə bağlılığının ifadəsidir. O, ailədə böyüyən gənclərin islam mənəviyyəti ilə tərbiyə olunmasını valideynlərin və cəmiyyətin mühim vəzifəsi olaraq qeyd edirdi: *“Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin əsasını islam dini, islam mənəviyyəti təşkil edir”* (Qaralov, 2015: 31).

Ulu öndər sosial ədalətliyi də sağlam ailənin təməl prinsipi hesab edirdi. Beləki ədalətli cəmiyyətin kökündə sağlam ailə dayandığı üçün aləni təşkil edən hər bir fərdin bu yüksək dəyərə sahib olması çox önəmlidir. Sosial ədalətliyi ailələrin həyata nikbin baxışının formalaşmasında mühüm amil hesab edirdi. Çünki, sosial ədalətlik ailələri mənəviyyət və mədəniyyət daşıyıcına çevrilməsini təmin edən amildir.

Ümumilli lider Azərbaycan cəmiyyəti quruculuğu siyasətində siyasi sitemini belə ifadə edirdi: *“Sağlam mənəviyyətli şəxsiyyət-sağlam mənəviyyətli ailə - sağlam mənəviyyətli cəmiyyət -ədalətli, mükəmməl dövlət”* (Qaralov, 2015: 16).

Nəticə

Aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, Ümumilli lider Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsi, ailə dəyərləri azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında qurulmuşdur ki, bu gün İlham Əliyev bir azərbaycanlı kimi xalqının rifahı, tərəqqisi istiqamətində uğurlu siyasət aparır.

Ailə səmimiyyətini, mehribanlığını əks etdirən bu ailə tablosu ümumilli liderin ailə fəlsəfəsinin bariz nümunəsidir. Bu tabloda sevgi, bütövlük, *yekdillik, şərəflilik, inamlılıq, inançlılıq prinsiplərini görmək olar.*

Bu “Ailə fəlsəfəsi” modeli qorunaraq nəsilədən nəsilə ötürülür. Beləliklə də ailə milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısına çevrilir.

Bu gün biz prezident İlham Əliyevi təkcə Heydər Əliyevin “Ailə fəlsəfəsi”nin uğurlu davamçısı kimi deyil, həm də davamlı və uzaqgörən siyasətinin davamçısı olaraq dəyərləndiririk.

Ümumilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində ailə planlaşdırılması dövlətin nəzarəti altına alınıb. Yoxsul, çoxuşaqlı ailələr üçün dövlət yardımı sistemi yaradılıb ki, bu da ailələrin dayanıqlığı və sağlamlığına müəyyən töhfələr verir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. URL: preslib.az.
2. Əliyev Heydər.
URL: <https://azvision.az/news/260124/--heyder-eliyev-tarix-yaradan-sexsiyyet.html>
3. Əliyev Heydər Əlirza oğlu. URL: president.az.
4. Ailə cəmiyyətin və dövlətin özəyi, milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır.
URL: <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/46617-aile-cemiyyetin-ve-dovletin-ozeyi-milli-menevi-deyerlerin-dasiyicisidir>
5. Zərifə xanım Əliyevanın zəngin irsi neçə-neçə tədqiqat əsərinin mövzusunda çevrilib. URL: http://anl.az/down/meqale/iki_sahil/2020/aprel/719146.htm
6. Hüseynova, İ. (2004). Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 472 s.
7. İsmayılqızı, X. Heydər Əliyev şəxsiyyəti: Gücün, səbrin, iradənin, qətiyyətin vəhdəti.
URL: <https://ikisahil.az/post/156504-heyder-eliyev-shexsiyyeti-gucun-sebrin-iradenin-qetiyetin-vehdeti>
8. Azərbaycan Respublikasının ailə məəcəlləsi. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/46946>
9. Məmmədov, M. (2008). III Respublika: milli inkişaf modeli və strategiyası. Bakı: Nurlan, 200, 8 s.
10. Nəsillərə örnək olan ailə dəyərləri. URL: <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/994594>
11. Uşaqlar bizim bu günümüz və gələcəyimizdir. URL: <https://ikisahil.az/post/222959-ushaqlar-bizim-bu-gunumuz-ve-geleceyimizdir>
12. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Bakı SOS Uşaq Kəndi”nin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş mərasimdə nitqi - 2 noyabr 2000-ci il. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/5512549.html>
13. Ömərov, V. Ulu Öndər Heydər Əliyev və ailə dəyərləri.
URL: <https://sia.az/az/news/social/821804.html>
14. Qaralov, Z. (2015). Heydər Əliyev - milli ləyaqət ölçüsü. Bakı: Təhsil, 405, s.16-31.

Göndərilib: 10.05.2023

Qəbul edilib: 30.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/29-34>**Parvana Rzayeva**

Azerbaijan State Pedagogical University

rzayeva_1984@bk.ru

ORCID:0000-0003-4080-9480

THE REGIONAL INFLUENCE OF “SHARG GADINI” MAGAZINE IN THE TURKISH WORLD

Abstract

The reasons that necessitated the creation of the magazine “Sharg gadini” (*trans.* “Eastern Woman”) published in 1923 were investigated. It has been shown that the creation of the magazine was influenced by popular magazines published in Russia from the middle of the 19th century to the 20th year of the 20th century. At the same time, there was the influence of the Ottoman state, which was considered one of the sources of power in the Muslim world of that period. Thus, the approaches of women's magazines published in the same period as “Sharg gadini” were similar in terms of the problems faced by Ottoman Turks and Azerbaijani Turks, and the same difficulties in the process of upbringing and education. Also, shortly after the publication of the “Sharg gadini” magazine, its influence spread to Turkestan and Tatarstan. The First Turkological Congress held in Baku had an exceptional impact on this process. The “Sharg gadini” magazine had a great influence on the publication of magazines such as “Maarif və oktuçi” and “Saodat” women's magazine published in Uzbekistan after 1925 and “shining in the artistic and literary environment to eliminate illiteracy and cause the light of enlightenment to burn brightly”.

Keywords: “Sharg gadini”, journal, publication, education, mother, child, morality, article, author, information

Pərvanə Rzayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

rzayeva_1984@bk.ru

ORCID: 0000-0003-4080-9480

“Şərq qadını” jurnalının türk dünyasına regional təsiri

Xülasə

Bu məqalədə 1923-cü ildə nəşr olunan “Şərq qadını” (“Şərq qadını”) jurnalının yaradılmasını zəruri edən səbəblər araşdırılıb. Jurnalın yaranmasına 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin 20-ci ilinə qədər Rusiyada nəşr olunan məşhur jurnalların təsir göstərdiyi aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda, o dövrün müsəlman dünyasında güc mənbələrindən biri sayılan Osmanlı dövlətinin də təsiri var idi. Belə ki, “Şərq qadını” ilə eyni dövrdə çıxan qadın dərgilərinin yanaşmaları Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərinin üzləşdiyi problemlər, tərbiyə və təhsil prosesində eyni çətinliklər baxımından oxşar idi. Həmçinin “Şərq qadını” jurnalının nəşrindən az sonra onun təsiri Türkünstan və Tatarıstana yayıldı. Bu prosesə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay müstəsna təsir göstərmişdir. 1925-ci ildən sonra Özbəkistanda nəşr olunan “Maarif və oktuçi” və “Saodat” qadınlar jurnalı kimi jurnalların da nəşr olunmasında “Şərq qadını” jurnalının böyük təsiri olmuşdur.

Açar sözlər: “Şərq qadını”, jurnal, nəşr, təhsil, ana, övlad, əxlaq, məqalə, müəllif, məlumat

Introduction

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, with the weakening of the political situation in Tsarist Russia, the people's struggle for the right to self-determination began. However, as a result of the invasion policy carried out for years, the people of Azerbaijan fell into superstition and ignorance and fell far away from education and civilization. At the center of the

political events in Azerbaijan at that time was the intellectual class of the people of Azerbaijan who had progressive ideas and prepared the people to fight for freedom and rights. They unequivocally emphasized the importance of education and school on this path.

Those who had the right to receive education from among the people were the children of families belonging to the agha-bey class, to whom the state gave special privileges. Since getting an education was a financially difficult process, not every wealthy family chose this path. At that time, students from Azerbaijan mainly studied at Kazan, Moscow, and Petersburg universities in Russia, and at Paris and Ottoman Istanbul universities in France. Many of the students who went to study abroad got married there and in most cases did not return home, and those who returned faced severe condemnation from the Muslim community. They did not want to marry women from their own nationality. The reason for this was that women were isolated from public life and engaged in housework in harsh domestic conditions. Well-known intellectuals of the time saw the way out of this problem in the opening of girls' schools in Azerbaijan, and in the activity of a press agency that would ensure women's rights and freedoms. But the opening of girls' schools was not easy. From tsarist officials to the tsar, even though they were asked to open girls' schools in Azerbaijan, they received refusals. In addition to the obstacles of the tsarist administration, religious figures in Azerbaijan and ignorant people who followed superstitions also seriously hindered this process. On September 7, 1901, the first Muslim girls' school, which was opened with the initiative and funding of Haji Zeynalabdin Taghiyev, became an important turning point in the way of solving the big problem. The opening of these schools soon covered the regions, girls' schools were opened in Karabakh, Ganjabasar and other places. Thus, the process of transformation of women into public life in Azerbaijan began. Numerous articles about the importance of women's education were published in newspapers and magazines - "Molla Nasreddin", "Dabistan", "Rahbar", "Maktab" and "Irshad", "Hayat", "Kaspi" newspapers, which were published due to great difficulties. started After prominent women writers such as Hanifa Malikova, Khadija Aghayeva, Medina Vakilova, and Shafiga Sheikhzadeh, there were women writers who were involved in publishing, such as Mina Aslanova, Sakina Akhundova, Buyukkhanim Hajibeyova, Zara Aghayeva, Adila Shahtakhtinskaya, Nabat Narimanova, and Shafiga Efendizadeh. Thus, the number of women writers began to expand in the direction of supporting women's education, defending women's rights and freedoms.

In a short period of time, great steps were taken in the field of women's freedom and rights in Azerbaijan. Women began to integrate from public social life to public-political life. Of course, thanks to this, healthy thinking youth began to grow in the country. Factors of gender equality in families were increasingly arranged in terms of women's preferences.

1. The first guarantor of women's rights in the East - Azerbaijani woman

It is no coincidence that on May 28, 1918, in the Azerbaijan Democratic Republic, the first democratic republic in the East, the issue of education, education and women's education was in the foreground (Mardanov, 2003: 88). Starting from the beginning of the 20th century, the topic of family, household and women has been one of the most urgent issues widely discussed by intellectuals. Different political and social thinkers could come to a common point with problems related to women's rights and freedoms. Therefore, this issue is legally reflected in the historic Declaration of Independence: "The Azerbaijan People's Republic guarantees political rights and the right to citizenship to all its citizens living within its borders, regardless of nationality, sect, class, race and gender" (Republic of Azerbaijan Government Laws and Institutions Compilation, 1919; Gasimova, 2019: 93).

The implemented legal and political issues gradually brought Azerbaijani women back to their freedom and rights. Azerbaijan elected a woman for the first time in the Muslim East and got the right to be elected. The government of Azerbaijan took more progressive steps in this field and acted as a guarantor of gender equality and women's rights in the country. However, the bitter judgment of fate led to the downfall of our independent state. After the establishment of Soviet power in Azerbaijan, these processes slowed down a bit. The way of liberation of the Azerbaijani woman was revealed in the example of the Russian woman. K. Aghayeva notes in her book "Gender

Issues in Azerbaijan" that Russian women did not have the right to vote before the revolution. In general, despite the fact that the Azerbaijani woman is fundamentally different from the Russian woman in all respects, many moments in the life of women in Azerbaijan are closely related to the events in Russia (Aghayeva, 2014: 153). Thus, after a while, the place of national thought was replaced by Bolshevik thought. Since the new structure seemed somewhat open to education and enlightenment, the Azerbaijani intellectuals, intellectuals, who took advantage of this opportunity, did great work in the direction of attracting the people of Azerbaijan to education and enlightenment. In addition to the involvement of women in education, important work should be done in the direction of shaping the young generation, instilling household culture and environmental culture.

2.Reasons for the creation of the "Sharg gadini" magazine

It was during such a period that the "Sharg gadini" magazine took over these works. That's why the magazine "Sharg gadini" was a cultural and educational magazine and carried a political burden in itself. Although the editor-in-chief of the magazine was the Bolshevik Ayna Sultanova, thanks to many of the writers working in the magazine, the magazine turned the unfinished dreams of the founders of the republic into its mission. The process of equality of rights and freedoms between men and women and the elimination of discrimination based on gender, which started from the republic period, has become the front page of the "Sharg gadini" magazine. Of course, the events that took place in Russia and the Ottoman state had a direct impact on the publication of this magazine in Azerbaijan. In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, under the influence of a number of social and economic factors, revivals began in the literary environment of women in Russia. The discussion of women's issues in the periodical press, the emergence of Russian feminism, the development of women's education are reflected in the topics of the women's press.

"Рассвет" (1859-1862), "Русская хозяйка" (1861-1862), "Женский вестник" (1866-1868), "Друг женщины" (1882) in terms of women's rights and freedoms, moral education, and the formation of domestic culture -1884). "Женщина" (1907-1917), "Дамский мир" (1907-1917), "Женское дело" (1910-1918), "Журнал для хозяек" (1912-1918), "Мир женщины" (1912-1917), "Журнал для женщин" (1914-1918) and other magazines can be mentioned (Smeyukha, 2011: 107; Simonova, 2008: 16).

Magazines that were published one after another were not limited to the task of educating women, but aimed at changing their mentality. The magazine "На помощь матерям" ("Help for mothers"), published in 1894, is considered the first-level pedagogical publication of women's magazines published in Russia (Smeyukha, 2011: 107). Of course, the influence of educational magazines published in Russia on the social and public processes existing in the Azerbaijani society was very high. Well-known intellectuals of the time applied for permission to open such magazines and newspapers in Azerbaijan. Even though the petitions received negative responses, they did not withdraw from the struggle. On the contrary, proposals for the magazine to be published in the future to be more advanced and more effective were becoming more mature.

3. The influence of the women's magazines of the Ottoman state on the "Sharg gadini" magazine

The people of Azerbaijan, under the rule of Tsarist Russia since 1828, felt the influence of the progress of the Ottoman state in the direction of enlightenment. Therefore, the influence of the current situation of the Ottoman state in terms of the approach to women's education and women's rights played a major role in the formation of the "Sharg gadini" magazine.

At the beginning of the 20th century, some of the Azerbaijani intellectuals were formed under the influence of Ottoman education. Therefore, the socio-political processes taking place in Azerbaijan were viewed from the same angle as the Ottoman elite. The Ottoman environment also had its influence on the creation and formation of the "Sharg gadini" magazine. In general, every action taken by women in the Ottoman period to make their voices heard and to prove their existence has been discussed from the perspective of feminist thought in almost all women's studies.

In this review, when talking about women's magazines, the main idea is that the purpose of publishing these magazines is to struggle with women's identity in a feminist direction (Malkoch, Yılmaz, 2019: 665). As in the Ottoman period, women fought for their rights, to be able to read and write, to vote and to be elected. Women's magazines, like other written materials, were considered important sources of information about the changing value of society. After the declaration of the republic, various magazines published articles advocating the equality of women and men and the granting of political rights to women (Mutlu, 2009: 60).

After the declaration of the Republic, "Firuze" magazine, which was published at the same time (1924) as "Sharg gadini" magazine, covered more women's education, protection of women's rights, world women's movements, women's consciousness, Turkish women's political movement, hygiene and nutrition culture, and other topics. articles were published (Shahin, 2018: 97; Malkoch, 2019: 2142).

It is known that the Azerbaijan Democratic Republic has given special importance to education after declaring its independence. Invited by the Ottomans, Khalil Fikret Kanad (1892-1974), who taught pedagogy and psychology at Baku State University in 1923-1926, wrote a large number of articles in the "Sharg gadini" magazine on the topics of children's education and education from the pedagogical aspect, which is the author's relationship with the Ottomans. It shows that the problems in Azerbaijan are the same (Gungor, 2013: 22).

4. The sphere of influence of "Sharg gadini" magazine

The political and revolutionary events in Azerbaijan and Russia, as well as the Ottoman environment, influenced the creation of the "Sharg gadini" magazine. At that time, the illiteracy of the population in Turkestan, especially women, was dominant. The repressions carried out by Tsarist Russia in Turkestan, keeping the Turkestan people away from education and knowledge in order to keep them in obedience, had their effect. In his work, Ebubekir Güngör shows that political and military resistances and uprisings against the Russian invasions in Turkestan for centuries did not bring anything except the loss of life and the increase of oppression of the local people. Faced with the policy of Tsarist Russia against the Turkic and Muslim peoples, intellectuals found a solution in cultural unity against the enemy. This merger took place on the basis of the Jedi movement. Through Cedit schools and publications, the spread of Islamic-Turkish consciousness in Turkestan manifested itself in the form of public education. Islamism, Turkism, and modernism, reflecting the innovative ideas of Turkestan intellectuals, formed the main ideology of the liberation war in order to liberate and ensure the civilized development of the Turkestan local people, who were subjected to unjust actions during the tsarist period. As he directly led the political, social and economic development of the period, he also played an important role in the formation of today's Turkestan (Rustamov, 2013: 144-145).

According to the decision of the Central Executive Committee of Azerbaijan dated June 27, 1924, the new alphabet was considered mandatory and the state alphabet. In order to speed up the implementation of this work, the magazine "Sharg gadini" noted that the realization of enlightenment will be strong as long as reading and writing with the Azerbaijani alphabet with Latin script will be done. It was noted that the Arabic alphabet contained superstition and ignorance. Although the need for Turkestan and other Turkic-speaking countries to switch to the Latin alphabet was noted, this process was slow. The acceleration of this work was greatly influenced by the participation of a large number of scientists from Azerbaijan, Turkestan, Tatarstan, Dagestan and other Turkic countries at the First Turkological Congress held in Baku from February 26 to March 5, 1926 (First Turkological Congress: visible and invisible sides. Materials of the scientific session, 2016: 100).

"Unity in language, thought, deed" of Ismayil Bey Gaspirali, who said that the unity of the Turkic world passed through education, both with alphabet reforms and with the effects of enlightenment. The impact of magazines published in Azerbaijan with the influence of his idea has also affected Turkestan. Halid Said, an Uzbek orientalist who worked as a teacher at Baku State University in 1922-1937, wrote in his memoir "My Old Memories and Feelings on the New

Alphabet Paths" that "Education and Oktuchi", "Revolution" published in Uzbekistan since 1925 "Gülüstan" and "Alanga" magazines shone in the artistic and literary environment and became a voice for the elimination of illiteracy and the bright burning of the light of enlightenment (Hojayev, 2006: 43).

It would be appropriate to mention the influence of the magazine "Sharg gadini" separately. Because there was no education for women in Uzbekistan at that time. Their social skills were incomparably poor compared to men. Zeynabidin Abdirashidov notes that in the first years of the establishment of Soviet power, girls in Turkestan were generally far from education. Women's schools, like schools, did not exist before in Turkestan. Usually, the girls gathered at the mullah's wife from time to time. Educated women were called "bibi khatun", "bibi aunt" or "biatin" (Abdirashidov, 2011: 69). The biggest innovation created in Uzbekistan due to the influence of the magazine "Sharg gadini" is the publication of the "Saodat" magazine, which was founded for Uzbek women on December 1, 1925. Published 8 times a year, the magazine attracted women to literacy by providing special articles and information in the fields of literature, culture, art, science, education, and sports.

Conclusion

The analysis of the period before and after the creation of the magazine "Sharg gadini" shows that women's education, protection of rights and freedoms were of global importance at the same time in the enlightenment movement that started in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. We can say that the columns and sections in the magazine "Sharg gadini" are similar to the problems posed in women's magazines published in Russia at the time. The fact that women's problems were the same in the magazines published at the same time as "Sharg gadini" in the Ottoman state suggests that the struggle for women's rights and freedom in the Muslim world was equally important for both nations. As an example, Khalil Fikret, a scientist who came from the Ottoman Empire, wrote a large number of articles on children's education in the magazine "Sharg gadini" in 1923. With the publication of the magazine "Sharg gadini", a new light shone in the Turkish world. The flame of light has spread from Tatarstan to Turkestan. After the Turkological Congress held in Baku in 1926, a new enlightenment movement began in Turkestan, Uzbekistan. Uzbek Turk Halid Said Hojayeve emphasized the influence of Azerbaijan in the creation of publications promoting women's rights and freedoms and enlightenment in Uzbek society. Thus, the "Saodat" women's magazine, published since 1925, was created directly as the "Sharg gadini" magazine. Thus, the 100-year-old magazine, published in 1923, fulfilled its mission well and did great services not only in Azerbaijan, but in the entire Turkic world.

References

1. Mardanov, M., Guliyev A. (2003). Azerbaijan education in the years of the People's Republic (1918-1920). Scientific ed. pedagogical science. doc. prof. Ajdar Agayev. B.: Chashioglu, 240 p.
2. Republic of Azerbaijan Government Laws and Institutions Compilation. (1919). № 1.
3. Gasimova, A. (2019). "Herald of women's freedom", "State and Religion" magazine. № 01 (60), p.90-97.
4. Aghayeva, K. (2014). "Gender issues in Azerbaijan". Baku, 417 p.
5. Smeyukha, V.V. (2011). Pervyy rossiyskiy zhenskiy zhurnal: istoriya i tipologiya. Lingua mobilis. № 2, 28, p.106-116.
6. Simonova, O.A. (2008). Mass fiction in the structure of women's magazines in the 1910 s. Autoref. Dis. sugar philol. Science M., 23 p.
7. Smeyukha, V.V. (2011). Otechestvennye women's magazines. Historical-typological aspect: Monograph. Rostov-na-Donu: SKNTS VSH YUFU, 188 s.
8. Malkoch, S.K., Yilmaz, D.V. (2019). "Women's magazines in the Ottoman period". The Journal of International Social Research, Vol. 12, 63, p.664-669.

9. Mutlu, N. (2009). Representation of women in popular women's magazines (example: Cosmopolitan magazine). Unpublished Master's Thesis, Selcuk University Institute of Social Sciences. Konya, Turkey.
10. Shahin, E. (2018). "A comparative approach to women's periodicals from the past to the present", Journal of Turkish and Islamic World Social Studies. 5(16), p.86-105.
11. Malkoch, S.K., Yilmaz, D.V. (2019). "Republican Period Women's Magazines (1923-1992)". International Journal of Community Studies, Vol. 10, Is. 17, p.2140-2156.
12. Gungor, E. (2013). "Currents of Thought in Turkestan: Modernism, Turkism, Islam", IQ Culture and Art Publishing, 208 p.
13. Rustamov, F. (2013). "From the history of the development of Azerbaijan-Turkey scientific-pedagogical relations" scientific-pedagogical activity of Professor Khalil Fikret, who played an important role in Azerbaijan-Turkey scientific-pedagogical relations". "Azerbaijan school" magazine. № 6 (658), p.21-29.
14. First Turkological Congress: visible and invisible sides. Materials of the scientific session. (2016). Baku: Science and Education Publishing House, 100 p.
15. Hojayev, H.S. (2006). "Old Feelings and Memories in the New Alphabet Paths". Ankara: Turkish Language Institute Publications, 131 p.
16. Abdirashidov, Z. (2011). Gasprinsky and Turkestan in the beginning of XX century: connections, relationships, influence. T.: Akademnashr, 384 p.

Received: 06.05.2023

Accepted: 13.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/35-41>

Minayə Fərzəliyeva
Bakı Avrasiya Universiteti
bakalavriat
minayeferzeliyeva41@gmail.com

ƏSRİN LİDERİ – HEYDƏR ƏLİYEV!

Xülasə

Hər bir dövr öz liderlərini yetişdirir. Şəxsiyyəti lider edən başlıca keyfiyyətlər ağıl, enerji, xarakter, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətidir. Xalq tarixi marağının bütün mükəmməlliyi ilə liderin şəxsində təzahür edir. Milli lider xalqı birləşdirir və onun idealları uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparır.

Türk milləti XX əsrdə dünyaya iki böyük lider bəxş edib. Atatürk və Heydər Əliyev. Biri Osmanlı imperiyasının süqutu ərəfəsində yaranan ağır vəziyyətdə, Anadolu türk varlığının işğalçı qüvvələr tərəfindən məhv edilmək istənilməsi bir məqamda milli mübarizənin ön sıralarına çıxaraq türk millətini və dövlətçiliyini xilas etmişdir. Digəri isə Sovet İmperiyasının süqutu ərəfəsində Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra yaranmış ağır vəziyyətdə milli mübarizənin əsl liderinə çevrilərək Qafqazda həqiqi müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmuşdur. Dünyanın liderlik zirvəsində olanlar sırasında H.Əliyevin xüsusi yeri vardır. H. Əliyev lider kimi cəmiyyətə və dünyaya təsiri olduqca güclü idi. O öz tarixi vəzifəsini hələ ötən əsrin 60-cı illərinin sonundan başlayaraq qeyri-adi cəsarətlə həyata keçirməyə başlamışdı. Bugünkü müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslarını ölkədə sənaye və istehsal sahələrinin yaradılması onun adı ilə bağlıdır. Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan bir dövlət kimi zamanın sərt sınaqlarından uğurla çıxıb bilmiş, onun müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirilən müdrik siyasi tədbirlər sayəsində bu gün Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri birliyində öz layiqli yerini tutmuş, mütərəqqi və beynəlxalq standartlara uyğun islahatlar nəticəsində demokratik, hüquqi və sivil bir dövlət qurulmuş, ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyinə nail olunmaqla xalqımızın xoşbəxt gələcəyi üçün bütün təminatlar yaradılmış, qanunun aliliyinə, insan hüquq və azadlıqlarına real təminat verən vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırılmışdır. Hakimiyyət böhranının yaşandığı və ölkədə anarxiyanın tüğyan etdiyi, ölkəmizin vətəndaş müharibəsi astanasında və dövlət müstəqilliyinin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldığı bir zamanda Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə xalqın təkidi ilə qayıdan Heydər Əliyevin müdrikliyi sayəsində müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsi birdəfəlik aradan qaldırılmış, dövlətçiliyimizin mövcudluğu üçün böyük təhlükə olan dövlət çevrilişi cəhdlərinin və siyasi terror aktlarının, qeyri-konstitusion yolla hakimiyyətə gəlmək iddialarının qarşısı alınmışdır.

Açar sözlər: lider, təhsil, demokratik dövlət quruluşu, strategiya, xarici siyasət, beynəlxalq təşkilatlar

Minaya Farzaliyeva
Baku Eurasian University
bachelors
minayeferzeliyeva41@gmail.com

The leader of the century – Heydar Aliyev!

Abstract

Every era produces its leaders. The main qualities that make a personality a leader are intelligence, energy, character, strong will, high organizational ability. People's historical curiosity is manifested in the person of the leader with all its perfection. A national leader unites the people and fights resolutely for their ideals.

The Turkish nation gave the world two great leaders in the 20th century. Atatürk and Heydar Aliyev. One of them saved the Turkish nation and statehood by coming to the forefront of the national struggle in the difficult situation that arose on the eve of the fall of the Ottoman Empire, when the

Anatolian Turkish existence was wanted to be destroyed by the invading forces. The other, on the eve of the fall of the Soviet Empire, became the real leader of the national struggle in the difficult situation after the independence of Azerbaijan, and established a truly independent state of Azerbaijan in the Caucasus. H. Aliyev has a special place among those who are at the top of the world's leadership. H. Aliyev's influence on society and the world as a leader was very strong. He began to fulfill his historical duty with extraordinary courage starting from the end of the 60s of the last century. The foundation of today's independent state of Azerbaijan is connected with the creation of industrial and production areas in the country. As a result of the activities of the prominent politician and statesman Heydar Aliyev, Azerbaijan as a state was able to successfully overcome the harsh tests of time, thanks to the wise political measures implemented in accordance with the development strategy defined by him, today the Republic of Azerbaijan has taken its rightful place in the world community of states, progressive and reforms in accordance with international standards. As a result, a democratic, legal and civilized state was established, all guarantees for the happy future of our people were created by achieving the economic independence of our country, and a civil society was formed that provides a real guarantee of the rule of law, human rights and freedoms. Thanks to the wisdom of Heydar Aliyev, who returned to political power in Azerbaijan at the insistence of the people, at a time when there was a crisis of power and anarchy was raging in the country, our country was on the verge of a civil war and was facing the threat of losing state independence, the threat of losing our independence was once and for all eliminated, and the attempts of a coup d'état, which was a great threat to the existence of our statehood, and acts of political terrorism and claims of coming to power in an unconstitutional way have been prevented.

Keywords: *lider, education, democratic government establishment, strategy, foreign policy, international organization*

Giriş

“Xalqın, Vətənin taleyi hər bir insanın taleyinə bağlı olmalıdır”.

H.Əliyev

“Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır”.

H.Əliyev

Biz bu gün Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev erasını yaratmış Ulu öndər haqqında danışarkən, adətən, Onu bir Ümummilli lider kimi səciyyələndiririk. Əlbəttə, bu, mübahisəsiz olaraq belədir. Amma bu zaman bizə elə gəlir ki, Heydər Əliyevin fəaliyyətini bir qədər məhdudlaşdırmış oluruq. Onun fəaliyyətinə bir qədər sırf milli kontekstdə yanaşmış oluruq. Lakin Heydər Əliyev şəxsiyyəti və Onun fəaliyyəti təkcə Azərbaycanın etnosiyasi coğrafiyası ilə bağlı deyil və Ulu öndərin bir siyasətçi kimi fəaliyyəti də Azərbaycanın etnosiyasi coğrafiyası ilə məhdudlaşmır. O, istər Sovet xalqları müstəvisində və istərsə də Şərqi Avropadan tutmuş, hətta, Afrika ölkələrinə qədər olan xalqların tarixində rol oynamış, onların yaxından tanıdığı və onların həyatına təsir edəcək proseslərə imza atmış bir şəxsiyyətdir. Ona görə də, hesab edirik ki, bu gün Ulu öndəri hörmətlə anarkən Heydər Əliyevşünasların və Heydər Əliyev sevrələrin, tədqiqatçıların araşdırmalı olduğu elmi istiqamətlərdən biri də, məhz, bu olmalıdır.

Azərbaycan təhsilinin çiçəklənməsində və inkişafında görkəmli dövlət xadimi ümumilliyə lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. H. Əliyev ölkənin, xalqın hərtərəfli rifahı və uğur qazanmasında təhsilin xüsusi rolunu həmişə nəzərə almış, yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu öndər bu barədə deyirdi: “Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir hissəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz” (1).

Ümumilli lider Heydər Əliyevin Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış, ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdır. Eləcə də dahi rəhbər keçmiş ittifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Məhz Heydər Əliyevin birbaşa himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSR-nin nüfuzlu təhsil müəssisələrinə ali təhsil almağa göndərilmişdir ki, bu da respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

H.Əliyev milli müstəqillik siyasətində milli iftixar hissənə, onun gənclərdə tərbiyə edilməsinə çalışır, gənc nəsle xalqımızın milli mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağı, bu dəyərlərin qorunmasını, inkişafını və gələcək nəsillərə ötürülməsini aşılayırdı. “Biz öz tarixi köklərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik” (Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi, 2011: 76).

Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində ulu öndərin rolu hər zaman ön plana çəkilmiş, təhsil sahəsində aparılan islahatlar hər zaman yenilənmiş və təhsilin beynəlxalq əlaqələri genişlənərək dünya təhsil sistemində inteqrasiyası intensivləşmişdir. Həmişə bu şüar irəli olmuşdur sağlam təhsil alan gənclik-sağlam gələcəkdir!

Heydər Əliyevin siyasəti təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın sülh və rifah şəraitində yaşayışına istiqamətlənmişdir. Bu mənada Rusiya Xalqlar Assambleyasının sədri, tanınmış siyasi xadim Ramazan Abdulfətovun belə bir fikrini xatırlatmaq gərəkdir: “*H.Əliyevin Qafqaz tarixindəki rolunu əlli ildən sonra anlamaq, dərk etmək mümkün olacaq. H.Əliyev tarixi şəxsiyyət və Qafqazın fəxridir. Sovet dövründə də fəxri olmuşdur. Belə nəhəng lider təkcə Azərbaycana deyil, bütün Qafqaza və onun hüduqlarından kənar da lazımdır*” (Hüseynova, 2008: 358-359).

Heydər Əliyev erası -biz Ulu öndərin fəaliyyətinə, Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətlərinə nəzər saldıqda görəcəyik ki, dediyimiz bu era ayrı-ayrı qatlardan və mərhələlərdən ibarətdir. Bu qatların və mərhələlərin hər biri Azərbaycan xalqının tarixində ayrıca səhifədir. Ən əsası odur ki, bu səhifələr Azərbaycan xalqının və dövlətinin inkişafını özündə ehtiva edən, onu stimullaşdıran səhifələrdir. Əlbəttə ki, Ulu öndərin hakimiyyətinin ikinci dövrü Onun SSRİ rəhbərliyinə aparılması ilə bağlıdır.

Bu dövrdə də yenə Azərbaycan daima Ulu öndərin diqqətində olmaqla respublikamızın inkişafı başlıca məsələ kimi SSRİ rəhbərliyinin diqqət mərkəzində tutulurdu. Və nəhayət Ulu öndərin sonrakı mərhələdəki fəaliyyəti Onu artıq müstəqil bir dövlətin, müstəqil bir xalqın lideri kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Genetik olaraq, liderlik keyfiyyətlərinə və yüksək xarizmaya sahib olan Heydər Əliyev heç kəsin proqnozlaşdırma bilməyəcəyi proseslər baş verərkən, XX əsrin sonlarında bunları proqnozlaşdırmağı, həmçinin, öz yeri və mövqeyini bu proseslərin içində müəyyənləşdirməyi dəqiqliklə bacarırdı. Eyni zamanda, Onun qəbul etdiyi şəxsi qərarlar bir növ Azərbaycan xalqının siyasi qərarlarına çevrilirdi. Ən əsası isə bu qərarlar uzaqgörən və məqsədyönlü, konkret hədəfə doğru istiqamətlənmiş olduğu üçün bizim ümumilli yolumuzu işıqlandıran mayaka çevrildi.

Azərbaycan xalqının, onun tarixinin son yarıməsrlilik dövrü xalqın milli mənəvi dəyərlərinin qorunması, sosial həyat tərzinin yaxşılaşdırılması, demokratik inkişafın yüksəlişinə nail olunması, təhsilin səviyyəsinin möhkəmləndirilməsi, dünya Azərbaycanlılarının monolit bir qüvvə kimi təşkilatlanması H.Əliyev strategiyasının uğurlu təzahürləri kimi qeyd olunmalıdır.

H.Əliyev siyasəti təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın sülh və rifah.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində cəmiyyət həyatının bütün sferalarını bürümüş anarxiya, siyasi xaos ölkənin dinamik inkişafını təmin etmək gücündə olan strategiyanın mövcud olmasının xəbərçisi idi. H.Əliyevin milli həmrəylik ideyası, hər bir vətəndaşın özünü dövlətinə və dövlətçiliyinə bağlı hesab etməsi, dövlətin hər bir insana, hər bir insanın isə öz dövlətçiliyinə xidmət etmə amalı 1995-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada öz əksini tapmışdır (Rzayev, 8-10).

Konstitusiyada hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin ifadəsini tapması dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipidir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

- qanunvercilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsubdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2006: 413).

Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyəti bir əldə, yaxud hakimiyyətin ayrı-ayrı qollarında cəmlənməməli, əksinə həmin hakimiyyət qolları arasında tarazlaşdırılmış şəkildə bölünməlidir.

Birbaşa demokratiyanın ən uğurlu modellərindən biri yerli özünüidarəetmə orqanlarıdır. Belə ki, 2 iyul 1999-cu il tarixdə “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsbit edilmişdir. Həmin tarixdə, eyni zamanda “Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında” qanun da qəbul olunmuşdur. 12 dekabr 1999-cu il tarixdə ölkədə keçirilən ilk bələdiyyə seçkilərində 22 min nəfərdən artıq bələdiyyə üzvü seçilmiş və 2667 yerli özünü idarəetmə orqanı təşkil olunmuşdur (Əsgərov, 2011: 7).

Bu orqanların təkmilləşdirilməsi prosesi ölkədə hüquqi dövlət və vətəndaş quruculuğu, dövlətin və cəmiyyətin idarə olunmasının səmərəliliyinin və etibarlılığının artırılması istiqamətində atılmış ən əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Ulu öndər elə böyük dövlət və siyasi xadimlərdən idi ki, dövlətçiliyin siyasi-ideoloji əsaslarını yaratmaqla bərabər, eyni zamanda, onun varisliliyini də təmin etdi. Hər hansı bir dövlətin var olması üçün mütləq ideoloji-siyasi varislik lazımdır. Əgər bu olmasa, dövlət bir nüfuzla, liderə, bir fiziki şəxsə bağlı olduqda, o şəxsin fiziki-bioloji mövcudluğu bitdikdən sonra dövlətin də ömrü bitir. Məhz bunu bilən Ulu öndər dövlətçiliyimizin siyasi-ideoloji varisliliyini də təmin etmiş oldu.

10 oktyabr 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti, ümumilli lider Heydər Əliyev demişdir ki, dövlətimizin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolundakı əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini beynəlxalq aləmdə qorumağa imkan verən səriştəli xarici siyasətdir. Onun ən vacib amalı ölkənin müstəqilliyini və suverenliyini möhkəmləndirilmək idi, dövlətin xarici siyasətinin prioriteti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli, Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünün bərpası idi. Lakin məlumdur ki, Ermənistanın qeyri destruktiv mövqeyi İkinci Qarabağ savaşına və Heydər Əliyev strategiyasının layiqli davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmiz tərəfindən düşmənin darmadağın olmasına gətirib çıxardı.

H.Əliyev irsinin təhlili göstərir ki, beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə prezident Heydər Əliyevin çoxşaxəlifəliyyətinin əsas məzmununu hər zaman Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq normalara uyğun, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması təşkil edir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də BMT-nin üzvlüyünə qəbul olundu. 1994-cü il sentyabrın 29-da Nyu-Yorkda BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev öz çıxışında Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı bir çox vacib məqamlara toxundu. O öz çıxışında Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizdən çoxunun işğal edildiyini, 50 mindən çox Azərbaycanlının öz dədə-baba yurdundan didərgin salındığını, 20 mindən çox adamın həlak olduğunu və 100 minə yaxın adamın yaralandığını bildirmişdir.

1996-cı il 22 aprel tarixində Lüksemburqda Azərbaycan Respublikası və Avropa birliyi arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq imzalandı. Bu mərasimdə ki çıxışında H.Əliyev Azərbaycan və Avropa arasında inteqrasiya proseslərinin gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyiniz və ölkəmizin bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi bu proseslərdə fəal iştirak edəcəyini bildirmişdir (Həsənov, 2005: 11).

Azərbaycan Respublikasının siyasi və hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev müasir dünyada ən güclü və nüfuzlu hərbi-siyasi təşkilat olan NATO ilə əməkdaşlığa da üstünlük vermişdir. Buna görə də 1994-cü ildə may ayının 4-də NATO-nun mənzil-qərargahı olan Brüssel şəhərinə səfər edərək orada “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramının çərçivə sənədinə imza çəkmişdir. Sənəd imzalandıqdan sonra Azərbaycan - NATO əlaqələrinin dinamik inkişafı başlandı (Mehdiyev, 2004: 422).

Qeyd edim ki, Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, MDB, GUAM, İKT, QİƏT, İƏT kimi beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Heydər Əliyev siyasi mühitində böyümüş və bu gün onun uğurlu

siyasətinin davamçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevdir. O, Ulu öndər məktəbinin məzunudur. İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən etibarən hökuməti xalqın vicdanlı xidmətçisi kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsində ağıllı və uzaqgörən siyasəti ilə Qarabağ həsrətini uğurla başa çatdırdı. Xalqımızın ən ağırlı yeri olan Qarabağ həsrəti Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı, Azərbaycan ordusunun mərdliyi, əzmliliyi ilə Azərbaycana qələbə gətirdi. Prezidentimiz yeni reallıqlar yaradaraq düşməni “dəmir yumruq” la əzib məhv etdi. Bütün bunlar ulu öndərimiz Heydər Əliyevin daim arzusunda olduğu və bu gün gerçəkləşən amallarıdır. Heydər Əliyevin cismən yoxluğu, ideallarından pöhrələnən uğurları özünün həyatda ikən görə bilməməsi qəlbimizi nə qədər göynətsə də, biz bu nailiyyətlərin hər birində ulu öndərin nurlu simasını görürük, onun varlığını hiss edirik. Və bu hiss, Heydər Əliyevin Azərbaycanın bugünündən şad ruhunu bütün qəlbi ilə duyan hər bir insanın daşımali olduğu əbədi bir vəzifəni müəyyənləşdirir – Heydər Əliyev ideyalarına sadiqlik.

Heydər Əliyev üçün biz çoxlu titullar deyə bilərik. Ümummillə lider, Ulu öndər, Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbəri, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və s. Bunlar əlbəttə ki, hamısı bir titul, bir vəzifədir. Amma Heydər Əliyev şəxsiyyəti bütün bunların hamısının fəvqündə duran bir nümunədir. Yəni, bu bir həqiqətdir ki, bütün bu vəzifələrdən və titullardan Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli və dövlətçilik maraqlarının təmin olunması üçün istifadə etdi. O, bir millət mücahidi idi, xalq mücahidi idi, Azərbaycan xalqının böyük mücahidi idi, Azərbaycan xalqını beynəlxalq münasibətlərdə böyük arenaya çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əbədi olmasını qarşısına məqsəd qoymuş böyük bir mücahid idi. Prezidentlikdən tutmuş digər titul və vəzifələr isə Onun üçün, məhz, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün bir mexanizm və vasitə idi. Ona görə də, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı tərəfindən daima hörmətlə anılacaq. Xalqımız var olduqca O, da yaşayacaqdır (“Xalq qəzeti”, 2011: 7).

Ümummillə liderin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasını son illərdə uğurla reallaşdıran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik fəaliyyətini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, onun xalqına, dövlətinə necə bağlı lider olduğu bir daha təsdiqini tapır. Dövlət başçısı zaman etibarilə qısa, mahiyyətə böyük 5 illik dövr ərzində yeni əsrin lideri kimi sübuta yetirdi ki, xalq öz taleyini ona etibar etməkdə qətiyyətə yanılmamışdır. Dövlət başçısının idarəçilik keyfiyyətlərindən ən mühümü, şübhəsiz, uzun illər boyu zərrə-zərrə formalaşaraq sabitləşmiş milli dövlətçilik ənənələrinə sadiqlikdir. Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində son illər əldə etdiyimiz uğurlar da elə bu amilə əsaslanır. Siyasi illüziyalardan, populizmdən uzaq olması, problemlərə rəasional mövqedən və real situasiyadan yanaşması, gerçəkliyi təhrif etməməsi, pragmatizmi cənab İlham Əliyevin yetkin və peşəkar siyasətçi portretini formalaşdırır. Bütün bu keyfiyyətləri dövlət başçısının malik olduğu yüksək qətiyyət, intellekt, enerji, potensial, işgüzarlıq, novatorluq və birləşdiricilik məziyyətləri tamamlayır. Milli maraqları və mənəvi dəyərləri ümumbəşəri ideallarla ahəngdar şəkildə uzlaşdırmaq bacarığı, intellektual səviyyə, universal bilik və akademik təhsil, dəmir məntiq və möhkəm iradə – bütün bunlar cənab İlham Əliyevin yetkin siyasi obrazını şərtləndirir. Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin, vətəndaş sülhü və həmrəyliyin qorunub saxlanması naminə ilk gündən nümayiş etdirdiyi yüksək prinsipiallıq, qətiyyət və əzmkarlıq da dövlət başçısının istənilən ekstremal situasiyada çevik və optimal qərar qəbul edən qətiyyətli lider olduğunu göstərmişdir (Əliyev, 1997: 597). 2003-cü ilin postseçki mərhələsi nihilist, radikal və ziddiyyətli siyasiləşmə ilə müşayiət olunsada, cənab İlham Əliyev siyasi iradə göstərərək bu neqativ meyillərin qarşısını əzmkarlıqla almış, ölkənin yenidən xaos və anarxiya mühitinə yuvarlanmasına yol verməmişdir. Seçki ərəfəsində və sonra respublikada ictimai-siyasi sabitlik, dövlətçilik əleyhinə yönəlmiş xarici və daxili təzahürlərin qətiyyətlə aradan qaldırılması dövlət başçısının xalqın dəstəyinə arxalanan, dövlətçiliyin müdafiəsi üçün zəruri keyfiyyətlərə malik lider olduğunu sübuta yetirmişdir. Əsl liderlik, şübhəsiz, xalq kütlələrini milli məram və məqsədlər ətrafında birləşdirmək bacarığında ifadə olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin liderlik xüsusiyyətləri onun ideyalarının inteqrativ-birləşdirici mahiyyətindən, ilk növbədə, hər

bir vətəndaşın maraqlarına hesablanmasından irəli gəlir. Dövlət başçısının milli birlik və həmrəylik konsepsiyası dərin məzmun yükü ilə cəmiyyətin mənəvi bütövlüyündə və monolitliyində aparıcı amilə çevrilməkdən savayı, həm də ona xalqı öz ətrafında birləşdirmək, milli ideallar ətrafında səfərbər etmək imkanı vermişdir. Cənab İlham Əliyev səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk gündən cəmiyyətin bütün siyasi qüvvələrinin, sosial qruplarının, dini-etnik konfessiyalarının birliyini təmin etmək istiqamətində ardıcıl siyasət yürüdü (‘‘Azərbaycan’’, 2009: 2).

Heydər Əliyev üçün biz çoxlu titullar deyə bilərik. Ümummilli lider, Ulu öndər, Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbəri, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvü, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və s. Bunlar əlbəttə ki, hamısı bir titul, bir vəzifədir. Amma Heydər Əliyev şəxsiyyəti bütün bunların hamısının fəvqündə duran bir nümunədir. Yəni, bu bir həqiqətdir ki, bütün bu vəzifələrdən və titullardan Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli və dövlətçilik maraqlarının təmin olunması üçün istifadə etdi. O, bir millət mücahidi idi, xalq mücahidi idi, Azərbaycan xalqının böyük mücahidi idi, Azərbaycan xalqını beynəlxalq münasibətlərdə böyük arenaya çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əbədi olmasını qarşısına məqsəd qoymuş böyük bir mücahid idi. Prezidentlikdən tutmuş digər titul və vəzifələr isə Onun üçün, məhz, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün bir mexanizm və vasitə idi. Ona görə də, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı tərəfindən daima hörmətlə anılacaq. Xalqımız var olduqca O, da yaşayacaqdır (Yeni Azərbaycan, 2011: 4).

Liderlər tarix yaradır, əsrlər keçir unudulmurlar, unudulmayacaqlar. Bizim əbədi liderimiz- Heydər Əliyev!

Nəticə

Heydər Əliyevin irsi milli quruculuq strategiyasıdır, bu irsin aktual mənası ulu öndərin pragmatik bir dövlətçi olmasıdır. Ona görə istər siyasi təbliğatda, istər tədris və təhsildə, istərsə də elmi sahədə əsas diqqət bu cəhətlərə yönəlməlidir. Bu gün respublikamızda Heydər Əliyev siyasəti davam edir. Rəhbərin siyasi varisi Prezident İlham Əliyev onun milli tərəqqi və quruculuq xəttinə sadıqdır. Ölkəmizdə misilsiz dəyişikliklər baş verir, paytaxtımız yeniləşir, arxitektura görkəmi tamam təzələnir. İnsanların rifahı, yeni iş yerlərinin açılması, iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi ölkə rəhbərinin daim diqqət mərkəzindədir. Prezidentimiz dünya maliyyə böhranının ölkəmizə daha az ziyan vurması üçün lazımı olan bütün tədbirləri görür, sadə, sırası vətəndaşların bu böhrandan ziyan çəkməməsi naminə hər şeyi edir. Heydər Əliyevin qırx il əvvəl Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi həm də xalqın tarixində Milli Qurtuluş epoxasının başlanğıcı idi. Ulu öndərin 1993-cü ilin 15 iyunundakı qayıdışı isə xalqın həqiqi milliqurtuluşu idi. Ona görə də qədirbilən xalqımız bu günü öz sevimli bayramı kimi qeyd edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. Müdrik kəlamları təhsil haqqında (internet saytı).
2. Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi. (2011). Bakı-Brüssel (Azərbaycan-Avropa ittifaqı münasibətləri). Bakı: CBC Polygraphic Production, 413 s.
3. Hüseynova, İ. (2008). Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çəşoğlu.
4. Rzayev, R. Ümummilli liderin hüquqi baxışlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təzahürü. Respublika. 10.05.2013, № 99, s.8-10.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2006). Bakı.
6. Əsgərov, Z. (2011). H.Əliyevin xarici siyasət strategiyası və Azərbaycan milli təhlükəsizliyi. Azərbaycan, 7 may, 7 s.
7. Həsənov, Ə. (2005). Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük. Bakı: Azərbaycan.
8. Mehdiyev, R. (2004). Dünyanı heyran qoyan insan. Buraxılışa məsul. Bakı: Azərneşr.
9. ‘‘Xalq qəzeti’’. (2011). 6 may. № 97, 7 s.

10. Əliyev, H. (1997). Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. L kitab. Bakı: "Azərneşr", 597 s.
11. "Azərbaycan". (2009). 11 iyun. № 125, 2 s.
12. Yeni Azərbaycan. (2011). 6 may, 4 s.

Göndərilib: 25.05.2023

Qəbul edilib: 08.07.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/93/42-46>

Səbinə Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sabinaqasimova923@gmail.com

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏNİN YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ SİYASƏTİNİN İNKİŞAFI

Xülasə

2002-ci ildə hakimiyyətə gələn AKP hökuməti Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə Türkiyənin xarici siyasətinin mühüm qırılma nöqtələrindən birini təmsil edir. Qurulduğu gündən bəri Qərb yönümlü xarici siyasət yürüdən Türkiyə AKP-nin qərar vericiləri tərəfindən mərkəzi mövqedə görünməyə başlayıb. Türkiyə xarici siyasətində açıq əks-səda doğuran bu transformasiya ilə Türkiyə ənənəvi rəftarından uzaqlaşaraq, xüsusilə Yaxın Şərqdə daha aktiv siyasətlər izləyib. Bu məqalədə AKP iqtidarı dövründə Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətlərindəki transformasiya konstruktivist yanaşma ilə rol nəzəriyyəsi çərçivəsində dəyərləndiriləcək. Bu məqsədlə Türkiyənin xarici siyasətində Yaxın Şərqə yönəlik rollarla Türkiyənin xarici siyasət kimliyi arasındakı əlaqə araşdırılacaq. Rolların konseptual çərçivəsi təhlil edildikdən sonra Türkiyənin Yaxın Şərqdəki rollarını necə yerinə yetirdiyi qiymətləndiriləcək və bu prosesdə ziddiyyətli ünsürlər ortaya qoyulacaq.

Açar sözlər: Türkiyə, Yaxın və Orta Şərq, region, əməkdaşlıq, təhlükəsizlik

Sabina Gasimova
Baku State University
master student
sabinaqasimova923@gmail.com

The development of Turkey's Near and Middle East policy in the early 21st century

Abstract

The AKP government that came to power in 2002 represents one of the important breaking points of Turkey's foreign policy in the post-Cold War period. Since its establishment, Turkey, which has pursued a Western-oriented foreign policy, has begun to be seen in the central position by the decision-makers of the AKP. With this transformation, which had a clear echo in Turkey's foreign policy, Turkey moved away from its traditional attitude and pursued more active policies, especially in the Middle East. In this thesis, the transformation of Turkey's Middle East policies during the period of AKP rule will be evaluated within the framework of role theory with a constructivist approach. For this purpose, the relationship between the Middle East-oriented roles in Turkey's foreign policy and Turkey's foreign policy identity will be examined. After analyzing the conceptual framework of roles, how Turkey fulfills its roles in the Middle East will be evaluated and contradictory elements will be revealed in this process.

Keywords: Turkey, Middle East, region, cooperation, security

Giriş

2000-ci illərin əvvəllərində Əl-Əqsa İntifadəsi olaraq da bilinən İkinci İntifada və 11 sentyabr hücumları ilə dünya ictimaiyyəti yenidən Yaxın Şərqə diqqət yetirdi. Bunu dərk edən Türkiyə xüsusilə İraq, Suriya və Fələstinə dair təsirli siyasət yürütməyə başladı. AKP iqtidara gələnə qədər hökumətin əsas ortağı olan və eyni zamanda Xarici İşlər Nazirliyini də tutan Bülənt Ecevitin rəhbərlik etdiyi Demokratik Sol Partiyasının strategiyası Türkiyənin Qərblə əlaqələrini pozmadan bölgə dövlətləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. 2000-ci ilin noyabrında təsirini

göstərən 2001-ci ilin fevral böhranı ilə Türkiyə ərəb ölkələri bazarına daha çox ehtiyac duymağa başladı və 2000-ci ildə Ticarətin İnkişafı Strategiyası çərçivəsində bu ölkələrlə ticarəti artırmağa başladı (Robins, 1991).

2000-ci ilin yanvarından 2002-ci ilin noyabrına qədər olan dövrdə Türkiyənin İraq siyasətinin iki mühüm sütunu vardı: İraq və digər region ölkələri ilə 1990-cı illərdə BMT-nin sanksiyaları ilə kəsilən ticarəti inkişaf etdirmək üçün təşəbbüslər göstərmək və mümkün risklərin qarşısını almaq (Oran, 2013: 402). 1999-cu ildə PKK-nın atəşkəs elan etməsi ilə Türkiyə iki ölkə arasında ticarəti artırmaq üçün bölgənin təhlükəsizliyindən istifadə etməyə çalışdı. Körfəz böhranından əvvəl iki ölkə arasında təxminən üç milyard dollar olan ticarət, iki ölkə arasındakı potensial ticarət həcminin təxminən beşdə biri olaraq görülən sanksiyalar səbəbiylə bir milyard dollar ətrafında dəyişməyə başladı. Dövrün Xarici Ticarət müşaviri Kürşat Tüzmen 2000-2003-cü illər arasında 8 dəfə Bağdada səfər etmiş və iki ölkə arasında 20 ilə yaxındır fəaliyyət göstərməyən dəmir yolu xətti 2001-ci ilin may ayından etibarən istifadəyə verilmişdi (Aras, 2003).

Türkiyənin İraqa mümkün hərbi müdaxiləni istəməməsinin səbəbləri kürd dövlətinin yaranması təhlükəsi və inkişaf etməyə başlayan ticarətin yenidən məhv olacağı qorxusu idi. 1998-ci ildə Xarici İşlər Naziri İsmail Cem tərəfindən formalaşdırılan Qonşuluq Forumu yenidən gündəmə gətirildi və bu forumda ABŞ-ın mümkün müdaxilə qərarına qarşı çıxışlar başlandı. Türkiyə BMT qətnamələrini yerinə yetirməsə, ABŞ-ın işğalı ehtimalının çox ciddi olacağı ilə bağlı İraqa dəfələrlə xəbərdarlıq etsə də, bu, heç bir nəticə vermədi (Altunishik, Martin, 2011).

1998-ci ildə Suriya ilə Türkiyə arasında imzalanan Adana müqaviləsi gərgin münasibətləri yumşaltmağa başladı. Nəhayət, o zamankı prezident Əhməd Necdət Sezerin Hafız Əsədin dəfnində iştirak etməsi münasibətlərin daha da inkişafına səbəb oldu. Əslində münasibətlərin gərginləşməsinin səbəbləri həll olunmasa da, daha yüksək əməkdaşlıq olan sahələrdən başlayaraq problemlərin həlli yolu tapıldı. Su problemi Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən əlaqələrin inkişafı üçün ilkin şərt kimi götürüldü. Adana razılaşması çərçivəsində inkişaf etməyə başlayan əlaqələr 2000-ci illərdə əhəmiyyətli sürət qazandı və bir sıra ikitərəfli müqavilələr, xüsusən də təhlükəsizlik sahəsində sənədlər imzalandı. Su problemi və təhlükəsizlik iki ölkə arasında əməkdaşlığın əsas sahələrinə çevrildi. 1993-cü ildən fəaliyyət göstərməyən dəmir yolu xətti də bu dövrdə 2001-ci ildə istifadəyə verildi (Carley, 1995).

2000-ci ilin sentyabrında Fələstin torpaqlarında başlayan müqavimət Türkiyənin diqqətini yenidən bu bölgəyə yönəltməsinə səbəb oldu və bu kontekstdə dövrün xarici işlər naziri İsmayıl Cem 2000-2002-ci illər arasında 5 dəfə Fələstin və İsrailə səfər etdi. Türkiyənin yaşadığı böhrana baxmayaraq, Ecevit ilə Ərəfat arasındakı telefon və məktub trafikini Türkiyənin nə olursa-olsun xarici siyasətdə təsirli olmağa çalışdığı göstəricisi idi. Xarici İşlər Nazirliyinin 12 oktyabr 2000-ci ildə verdiyi açıqlamada hökumət Əl-Əqsa intifadasına səbəb olan hadisələrə görə İsraili məsul tutdu. Türkiyə BMT Baş Assambleyasında qınama səsverməsində yenidən Fələstinin lehinə səs verdi.

2002-ci ilin martında Fələstin Milli Administrasiyasının mərkəzi olan Ramallahın İsrail tərəfindən işğalı ilə bağlı tənqidlər daha da sərtləşdi, Bülent Ecevit İsrailin addımını partiya qrup toplantısında soyqırım kimi qiymətləndirdi. Sərt reaksiyalar olsa da, İsrailə münasibətlərə xələl gətirməməyə çalışıldı və bunun yalnız diskussiya səviyyəsində saxlanmasına diqqət yetirildi. 1990-cı illərdən bəri davam edən qeyri-sabitlik və nəhayət ortaya çıxan iqtisadi böhran Türkiyənin bu dövrdə təsirli olmasına hər zaman əngəl olub. Ölkədəki iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik bu dövrün siyasətçilərini gözdən saldı (Kirishchi, 2002).

21-ci əsr Türkiyə xarici siyasətinin başlanğıcında daxili və xarici amillərin və aktorların rolu və qarşılıqlı təsiri öz əhəmiyyətini qoruyub saxlasa da, qloballaşmanın təsiri ilə hər iki amildə əhəmiyyətli diversifikasiya və mürəkkəblilik müşahidə olunurdu. 20-ci əsrin sonlarına doğru getdikcə artan demokratikləşmə diskursları çərçivəsində bu, sosial aktorların xarici siyasətin qurulması prosesində daha fəal iştirak etməyə başladığı dövrün başlanğıcı sayıla bilər. Bu mənada qloballaşma yolu ilə dünya miqyasında xarici siyasət quruculuğu prosesində daxili və xarici amillərin bir-birinə qarışması Türkiyədə geosiyasi və geostrateji səbəblərdən daha da mürəkkəbləşməyə meylli olmuşdur. AKP iqtidarı ilə daxili və xarici siyasətin bütövlükdə

aparılacağı bildirildi. Bu vəziyyət hökumətin proqramına belə daxil edildi: “Türkiyənin regional həyat məkanı çox riskli geosiyasətə uyğundur. Bu, Türkiyədə daxili və xarici siyasət oxları arasındakı məsafəni aradan qaldırır. Türkiyənin daxili siyasi dinamikası ilə xarici siyasi dinamikası dünyanın bir çox ölkəsindən daha çox qarşılıqlı təsirdədir. Ölkəmizin xarici siyasəti xalqımızın yediyi çörəyə birbaşa təsir edir, daxili siyasətin güclü və keyfiyyətli olması ölkəmizin regional və global maraqlarının təminatıdır” (Oran, 2013: 7).

Bütün bunlarla yanaşı, Türkiyənin Yaxın və Orta Şərq siyasətində mühüm elementlərdən biri də enerji təchizatı və iqtisadi maraqlardır. Xüsusilə 2003-cü ildən etibarən Aİ ölkələrinin ixracda payı 58% olduğu halda, 2012-ci ildə bu pay 38%-ə enmişdi. AB bazarında yaşanan və əhəmiyyətli azalma göstərən itkilər Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yerləşdiyi bazarda örtülməyə çalışıldı. Avropadakı böhran səbəbindən Türkiyənin bazar müxtəlifliyini artırmaq siyasəti öz bəhrəsini verdi və bu ölkələrin ixracatdakı payı 2012-ci ildə 27,8%-ə yüksələrək tarixi bir nöqtəyə çatdı (7).

Enerji sahəsindəki eyni inkişafa paralel olaraq, Türkiyə davamlı olaraq enerji idxalını şaxələndirməyə çalışır. Bu mənada Rusiyanın təbii qazdan asılılığını Yaxın Şərq ölkələri ilə aradan qaldırmağa çalışılır.

Türkiyənin Yaxın və Orta Şərq siyasətini müəyyən edən digər mühüm amil beynəlxalq sistemdir. Beynəlxalq sistemdəki dəyişikliklər Türkiyənin yenidən strukturlaşmasına, eləcə də yeni Yaxın Şərq planına səbəb oldu. Cümhuriyyətin qurulmasından sonra baş verən böyük dəyişikliklərdə Türkiyə həmişə fərqli bir quruluşa keçdi və SSRİ-nin bölgədən çıxması ilə Türkiyə daha təsirli Yaxın Şərq siyasəti yürütməyə başladı. 1991-2002-ci illər arasında kifayət qədər iqtisadi gücə malik olmayan Türkiyə, iqtisadi və siyasi baxımdan bölgə ilə əlaqə qurmaqda çətinlik çəksə də, 2003-cü ildən etibarən yaxşılaşan iqtisadiyyat Yaxın Şərq bölgəsində daha asan əlaqələr üçün şərait yaratdı.

Beynəlxalq sistem çərçivəsində Türkiyəyə ən çox təsir edən amillər ABŞ və Aİ ölkələridir. ABŞ və Aİ-nin bölgədəki böhranlara davamlı müdaxiləsi Türkiyənin Yaxın Şərq siyasətində onların həlledici mövqeyə gəlməsini təmin edir. Bu kontekstdə ABŞ-ın İraq və Əfqanıstanı işğal etməsi, AB-nin Liviyaya müdaxiləsi və Misirin siyasəti Türkiyəyə mənfə təsir göstərsə də, siyasi yenidənqurma tələb edirdi. Sovet İttifaqının süqutundan sonrakı vəziyyət bir müddət Qərb dünyasında məmnunluq hissi yaratdı (Oran, 2013: 14). İndi Qərb sistemi dünyaya hakim olacaq və münaqişələr bitəcəkdə. Amma bundan dərhal sonra başa düşüldü ki, bir sistemin davam etməsi üçün başqasını yaratmaq lazımdır və indi kommunizmin tutduğu yeri sivilizasiyalar arasında münaqişələr alıb.

İlk dəfə 1990-cı ildə Bernard Lyuisin işlətdiyi “Sivilizasiyaların toqquşması” tezisinə görə, 1648 Vestfaliya sülhü o vaxtdan etibarən beynəlxalq siyasətin mərkəz nöqtələri krallar, millətlər və ideologiyalar arasındakı mübarizələr olub. Soyuq müharibənin sona çatması ilə bu mübarizə artıq sivilizasiyalar arasında olacaq. Müsəlman sivilizasiyasının ürəyi olan Yaxın Şərq bu mübarizədən öz payını alacaq və Qərb sivilizasiyaları İraq, Əfqanıstan və Sudan kimi müsəlman ölkələrini işğal edəcək, lakin daha da əhəmiyyətli sivilizasiyaların toqquşması tezisini təsdiqləyəcəkdə. Yaxın Şərqdəki böhranların əsas səbəbi ABŞ-ın yaramaz dövlətlər kimi təsvir etdiyi beş ölkədən üçü (Şimali Koreya, Kuba, Liviya, Sudan və Suriya) və oğul Buşun “Şər oxu” kimi təsvir etdiyi üç ölkədən ikisinin (İran, İraq və Şimali Koreya) Yaxın Şərqdə yerləşən dövlətlər olması idi (Davutoglu, 2013).

2000-ci illərin əvvəllərindən Türkiyənin Yaxın Şərqə istiqamətlənməsinin əsas səbəbləri; AB-nin Türkiyəyə tətbiq etdiyi ikili standart siyasətləri və Türkiyənin yeni siyasət axtarışı, Avropanın əvvəlki cəlbədiciliyini itirməsi və Yaxın Şərqi getdikcə azalan Avropa bazarının əvəzedicisi olaraq görülməsi idi. Bu böhrana 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqı işğal etməsi, ABŞ-a olan inamı itirməsi, İraqda ABŞ-ın yad güc kimi məhv edilməsi, regionun aparıcı dövlətləri olan Səudiyyə Ərəbistanı və Misirin iflası uğraması təkan verdi (9).

2002-ci ilin noyabrında AKP-nin hakimiyyətə gəlişi ilə Türkiyənin siyasi və iqtisadi sabitliyi təmin olundu və bu dəyişiklik təbii olaraq Yaxın Şərq siyasətlərindəki dəyişikliyə də təsir etdi. 2002-2009-cu illərdə baş nazirin müşaviri, 2009-cu ilin may ayından isə xarici işlər naziri olan

Əhməd Davudoğlu əsas strategiyalarını Strateji Dərinlik doktrinası çərçivəsində ortaya qoydu. Bu siyasətin izlərini İsmail Cem xarici işlər nazirliyi dövründə tapmaq mümkün olsa da, dövrün siyasi reallığı onun həyata keçirilməsinə mane oldu. İraq, Fələstin və Livan böhranları Türkiyənin bu strategiyaları həyata keçirməsi üçün zəmin hazırladı və Türkiyənin təkbaşına bölgədə fəallaşmasına səbəb oldu (Bozdağlıoğlu, 2003).

1 mart Memorandumuna Türkiyənin ABŞ-a qarşı qəbul etdiyi qərar böyük təsir göstərmiş və Türkiyənin Yaxın Şərqdə aparıcı ölkə kimi imicinə böyük töhfə vermişdi (11).

Türkiyənin bölgəyə daha çox qarışması və problemlərin həlli ilə bağlı yanaşması 1991-ci il Körfəz müharibəsi üzərində qurulmuşdu. Bu dövrdə ABŞ-ın Türkiyənin həssaslığını görməzdən gələn siyasəti müəyyən mənada Türkiyənin gözünü açdı. Bölgədə aktiv olmaq strategiyası Adana razılaşması ilə başlasa da, nəhayət, AKP hökuməti ilə inkişaf etdi.

2010-cu ilin ortalarına qədər AKP hökuməti Yaxın və Orta Şərqdə çox təsirli siyasətini davam etdirdi. Hətta çox gənc bir hökumət olduğu vaxtlarda 2003-cü il 1 mart qanun layihəsində ölkənin maraqları naminə verilən qərar bu siyasətin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. Bəzi Amerika liderlərinin Türkiyənin İraqın yenidən qurulmasında artıq aktor ola bilməyəcəyini deməsi bu qərarın böyük təsirini ortaya qoyurdu. Beynəlxalq ictimaiyyətdə heç kim Türkiyənin ABŞ-ın təklif etdiyi qrant və kreditlərdən imtina edəcəyini gözləməzdi (Ari, 2008). 1991-ci il Körfəz müharibəsində ağzı yarılmış Türkiyə bu dəfə ABŞ siyasətinin aləti olmadı və eyni zamanda bölgədə cəlbədicə ölkə olmağa başladı. Sonradan kiçik güzəştlər edilsə də, Türkiyə yenə də çox uğurlu siyasət yürütdü. Bu siyasətlə bölgəyə iqtisadi cəhətdən girmək istəyən Türkiyə böyük uğurlara imza atdı. 2000-ci ildə 5 milyard dollar olan ticarət həcmi 2011-ci ildə 45 milyard dollara çatdı və təxminən 7 milyard dollarlıq müsbət xarici ticarət saldosu verdi. Türkiyənin 5 ilə Çindən sonra dünyanın ən böyüyən ikinci ölkəsi olmasının ən böyük səbəblərindən biri də Yaxın Şərqdə həyata keçirilən effektiv iqtisadi siyasət idi.

Bütün bölgədə yalnız Türkiyənin maraqlarına uyğun müstəqil və aktiv siyasət strategiyalarına da son qoyuldu. Bu hamının gözlədiyindən gec olsa da, may ayında İsrailin 31 May 2010-ci ildə beynəlxalq sulara türk gəmisinə hücumu ilə baş verdi. Bu hücumdan sonra Türkiyə hökuməti anladı ki, Yaxın Şərqdə ABŞ və İsrailin maraqlarına məhəl qoymayan siyasət həyata keçirə bilməz. Bu tarixdən sonra Yaxın Şərqdə hər dəfə böhran baş qaldırırdıqda Türkiyə daha sərt siyasət həyata keçirdi. Liviya böhranında baş nazir Ərdoğan imperiazmə qarşı çıxan üçüncü dünya ölkəsinin münasibətini göstərdi (Mehmet).

Bəlkə də regional siyasətlər baxımından edilən ən böyük səhv Suriya məsələsində oldu. İş o yerə çatdı ki, Hataydakı müxalif qüvvələrə dəstək verən Türkiyə bu qüvvələrə Dəməşqdə Əsəd rejiminə qarşı kömək etdi, lakin təqribən 500 km uzaqlıqda olan Dəməşqin əlavə qüvvələr tərəfindən dağıdılmayacağını heç kim proqnozlaşdırma bilməzdi. Bütün bunlar 2010-cu ilə qədər davamlı olaraq təkrarlanan və seçkilərin əsas vədlərindən biri olan qonşularla sıfır problem siyasətinə zərbə vurdu və bir növ sıfır həll strategiyasına çevrildi.

Nəticə

Türkiyənin xarici siyasəti üçün Yaxın Şərq həm coğrafi yaxınlığı, həm də regional baxımından önəmlidir. Yarandığı gündən baş verən proseslər ona birbaşa təsir etdiyi üçün xarici siyasət gündəmində mühüm yer tutmuşdur. Bu kontekstdə Türkiyənin xarici siyasəti konstruktivist bir yanaşma ilə qiymətləndirildikdə, Türkiyənin üzərinə götürdüyü şəxsiyyətlərin və qərar qəbul edənlərin dünya anlayışlarının, eləcə də beynəlxalq və regional hadisələrin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərdiyi görülmüşdür. Yaxın Şərqlə bağlı xarici siyasət. Daha aydın ifadə etsək, xarici siyasətin konseptual çərçivəsini türk qərar qəbul edənlərin dünya anlayışlarına uyğunlaşdıran kimliklər qəbul edilib. Xarici siyasətdə qəbul edilən identikliklər rol nəzəriyyəsinin qəbul etdiyi kimi qərar qəbul edənlərin rol qavrayışlarının formalaşmasında çox mühüm ipucu verdi. Nəticə etibarilə, rol nəzəriyyəsinə görə, qərar qəbul edənlərin rol qavrayışları xarici siyasətdə bölgəyə münasibət və davranışların həddlərini yaratmış və Türkiyənin öz rollarını necə yerinə yetirdiyinə diqqət yetirmək lazım olduğu görülmüşdür.

Türkiyənin AKP hakimiyyəti dövründə qəbul etdiyi xarici siyasət çoxşaxəli perspektiv təqdim edərək, mühafizəkar Demokratik kimliyi Türkiyəyə islamçı dəyərləri müdafiə etməklə yanaşı, Qərblə münasibətlərini qoruyub saxlamağa imkan verdi. Bu dövrdə Türkiyə Strateji Dərinlik doktrinasından istifadə edərək xarici siyasətinin konseptual çərçivəsini formalaşdırdı. Sözügedən doktrina Türkiyəni mərkəzi mövqedə tuturdu.

Nəticədə AKP hökuməti ilə birlikdə Türkiyənin Yaxın Şərq siyasəti mühüm dəyişiklik proseslərindən keçmişdir. Bu dəyişiklik proseslərinin rol nəzəriyyəsi çərçivəsində korporativ kimlik və xarici siyasət rolları arasındakı əlaqəyə diqqət yetirərək təhlili həm sistem, həm də fərdi səviyyədə təhlil imkanının təmin edilməsi baxımından mühüm izahlar verdi.

Ədəbiyyat

1. Robins, P. (1991). Turkey and the Middle East. Chatham House Papers, The Royal Institute of International Affairs. London: Pinter Publishers.
2. Oran, B. (2013). Turkish Foreign Policy - vol. 3, 1-ci ed. Istanbul: Communication Publishing Inc.
3. Aras, B. (2003). Türkiyə və Yaxın Şərq: Türkiyə xarici siyasətinin sosial mənşəyi. İstanbul: Q-Matrix Nəşrləri.
4. Altunishik, M.B., Martin, L.G. (2011). Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP. Turkish Studies.
5. Carley, P. (1995). Turkey's Role in the Middle East. Washington D.C: United States Institutes of Peace Konferans Raporu.
6. Kirishchi, K. (2002). Türkiyə və Müsəlman Yaxın Şərqi.
7. <http://www.cnnturk.com/ekonomi/genel/abye-ihracat-son-iki-yilin-zirvesinde> (E.T.21/01/2014)
8. Davutoglu, A. (2013). Zero Problems in a New Era. Foreign Policy.
9. http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu8%20makale/mehmet_sahin.pdf, (e.t. 05/12/2013)
10. Bozdaglioglu, Y. (2003). Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Analysis. New York, London: Routledge.
11. http://www.ortadoguyilligi.com/giris/makaleler/Turkiyenin_Ordadogu_Politikasi.pdf. (E.T. 03/12/2013)
12. Ari, T. (2008). Yaxın Şərq keçmişdən bu günə: siyasət, müharibə və diplomatiya. Bursa: MKM Nəşriyyatı.
13. Mehmet, Sh. Türkiyənin Yaxın Şərq Siyasəti: Davamlılıq və Dəyişiklik.

Göndərilib: 08.05.2023

Qəbul edilib: 11.07.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aysel Şükürova Marqaret Tetçerin nitqinin linqvokoqnitiv təhlili	8
Şəbnəm Cəfərova Yeniyetmələrdə oyun asılılığı zamanı yaranan sosial-psixoloji dəyişikliklər	13
Aytan Rahimli Phraseological units in English: variation through lexical insertion	18
Könül Mikayılova, Gülnarə Şahmuradova, Tavat Muradlı Ümummilli lider Heydər Əliyevin ailə fəlsəfəsi	23
Parvana Rzayeva The regional influence of “Sharg gadini” magazine in the Turkish world	29
Minayə Fərzəliyeva Əsrin lideri – Heydər Əliyev!	35
Səbinə Qasımova XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin Yaxın və Orta Şərq siyasətinin inkişafı	42

İmzalandı: 17.08.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 6 ç.v.
Sifariş: 662

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

